

J. de Rijk

UITHUIZEN-UITHUIZERMEEDEN/NOORDPOLDER

Sociaal-economische verkenning van twee ruilverkavelingsgebieden
in het noorden van Groningen

Interne Nota No. 164

November 1971

L5
164
A

Niet voor publikatie - Nadruk verboden

507506

INHOUD

	Blz.
INLEIDING	5
HOOFDSTUK I ALGEMEEN SOCIAAL-ECONOMISCHE ASPECTEN	7
§ 1. Het gebied	7
§ 2. Bevolking	7
§ 3. Beroepsbevolking en werkgelegenheid	8
§ 4. Visie op de toekomst	9
HOOFDSTUK II AGRARISCH-STRUCTURELE ASPECTEN	12
§ 1. De deelgebieden	12
§ 2. Samenstelling en recente ontwikkeling van het aantal geregistreerden	12
§ 3. Ontwikkelingen in de bedrijfsgrootte-structuur	16
§ 4. Toekomstige aantalsontwikkeling	18
a. Landbouwbedrijven	18
b. Overige bedrijven	25
§ 5. Verkaveling	27
§ 6. Rechtsvorm van grondgebruik	29
HOOFDSTUK III BEDRIJFSSTRUCTURELE ASPECTEN	32
§ 1. Grondgebruik en bedrijfstype	32
§ 2. Akkerbouw	33
§ 3. Veehouderij	38
§ 4. Tuinbouw	41
§ 5. Arbeidsbezetting en arbeidsproductiviteit	43
§ 6. Bedrijfsuitkomsten	47
SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING	49
BIJLAGEN	56

INLEIDING

Ten behoeve van de voorbereiding van ruilverkavelingen worden door het L.E.I. sociaal-economische verkenningen samengesteld. In deze verkenningen wordt niet alleen de ontwikkeling in een recent verleden geanalyseerd, maar wordt ook getracht een indruk te geven van de toekomstige ontwikkeling.

Een verkenning is opgebouwd uit drie hoofdstukken, een samenvatting en slotbeschouwing.

In hoofdstuk I worden aan de hand van bestaand statistisch materiaal (o.a. gemeentelijke cijfers van het CBS of materiaal van andere instellingen en literatuur (b.v. streekplannen) een aantal algemene sociaal-economische aspecten besproken, zoals b.v. de woonfunctie, de werkgelegenheid, planologische aspecten en de recreatie. Aldus kan de landbouw in een gebied in een ruimer kader worden geplaatst.

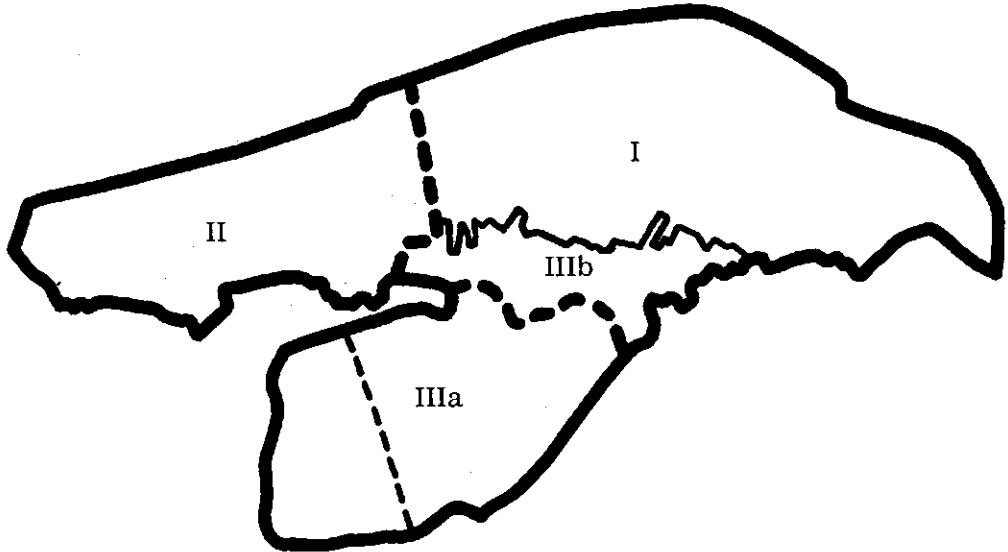
In hoofdstuk II wordt nader ingegaan op de agrarische structuur. De ontwikkeling van het aantal bedrijven, de veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur en het vrijkomen van cultuurgrond in een recent verleden en ook in de nabije toekomst staan hierbij centraal. Gegevens van landbouwtellingen van het CBS waarbij als criterium "de in het blok wonende telplichtige geregistreerden" wordt gehanteerd, vormen hiervoor het uitgangspunt. Deze gegevens worden aangevuld met informatie van ter plaatse goed bekende personen.

In hoofdstuk III worden enkele aspecten van de bedrijfsstructuur aan de orde gesteld, zoals de bedrijfstypologie, de produktiestructuur, de produktierichting en de arbeidsproductiviteit. Ook hiervoor vormen de gegevens van de metelling de basis.

In de samenvatting en slotbeschouwing worden de voornaamste punten nog eens gememoreerd en worden de karakteristieke punten voor de toekomstige ontwikkeling in hun samenhang gezien.

Een verkenning kan gezien worden als een discussienota t.a.v. de ontwikkeling in het gebied. Dit geldt zeer zeker voor de concept-nota. De discussie zal zich daarbij wellicht meer toespitsen op de toekomstige ontwikkeling. Aldus kan een verkenning bijdragen in de gedachtenvorming over structurele ontwikkelingen in een gebied.

Schetsmatige kaart van de twee ruilverkavelingsblokken.

In deze verkenning worden twee ruilverkavelingsgebieden beschreven, nl. Uithuizen-Uithuizermeeden (gebied I en IIIb) en Noordpolder (gebied II en IIIa).

In de tabellen worden 4 gebieden onderscheiden, nl.:

- I Uithuizen
- II Noordpolder
- IIIa Zuidelijk mozaïekgebied (1. Oostelijk deel (akkerbouw)
(2. Westelijk deel (grasland))
- IIIb Noordelijk mozaïekgebied

In sommige tabellen werden gebied IIIa en IIIb samengevoegd tot één gebied. Dit werd gedaan vanwege de overeenkomsten die er tussen deze gebieden bestaan en vanwege het feit dat de aantallen bedrijven in de afzonderlijke gebieden vaak te gering waren.

HOOFDSTUK I

ALGEMEEN SOCIAAL-ECONOMISCHE ASPECTEN

§ 1. Het gebied

Deze verkenning beslaat het ruilverkavelingsgebied Noordpolder (bestaande uit twee niet aan elkaar grenzende delen) en het ruilverkavelingsgebied Uithuizen-Uithuizermeeden. Deze twee blokken worden dus gezamenlijk in beschouwing genomen. In hoofdstuk II wordt nader ingegaan op de verdeling van dit totale gebied in deelgebieden.

Het bij deze verkenning betrokken gebied ligt in het noorden van de provincie Groningen en omvat praktisch het gehele grondgebied van de gemeenten Uithuizermeeden, Uithuizen, Kantens, grote delen van de gemeenten Middelstum, Usquert, Warffum en verder kleine delen van Eenrum, Baflo, Bedum (in het westen) en 't Zandt en Bierum (in het oosten). 1) Landbouwkundig gezien behoort het gebied vrijwel geheel tot het landbouwgebied het Hogeland of zoals het ook wel wordt genoemd de Noordelijke Bouwstreek. Typerend voor het Hogeland zijn de grote akkerbouwbedrijven; het gebied heeft grotendeels nog een agrarische plattelandsstructuur.

§ 2. Bevolking

Het verloop van de bevolking in het onderhavige gebied is niet exact te volgen. Een globaal beeld geeft het verloop van het aantal inwoners van de gemeenten waarvan de woonkernen - of althans de grootste - binnen het gebied liggen. Dit zijn Uithuizermeeden, Uithuizen, Usquert, Warffum, Kantens en Middelstum. Het gehele gebied telt naar schatting thans + 18 000 inwoners. De gemeenten Uithuizen en Uithuizermeeden (en tevens de dorpen met dezelfde namen) zijn verreweg het grootst; deze gemeenten hebben elk + 5 000 inwoners.

Na de oorlog daalde geleidelijk aan het aantal wonenden in het gebied enigszins. Alleen in Uithuizen is er sprake van enige toeneming.

1) Zie kaart. Opgenomen met toestemming van de Topografische Dienst; reproductie van het kaartfragment is niet toegestaan.

Tabel 1. Verloop van het aantal inwoners in de zes gemeenten

Periode	Inwoners begin- periode	Geboorten- overschot	Vertrek- overschot	Inwoners eind- periode
1946 t/m 1950	19 555	1 382	1 273	19 664
1951 t/m 1955	19 664	1 252	1 675	19 241
1956 t/m 1960	19 241	1 030	1 661	18 610
1961 t/m 1965	18 610	979	954	18 635
1966 t/m 1969	18 635	651	981	18 305

In grote mate bepalen de vertrekoverschotten het verloop van de bevolking. Hierin staat het gebied in het "noorden des lands" bepaald niet alleen. Uit tabel 1 blijkt dat de geboortenoverschotten veel sneller dalen dan de vertrekoverschotten. Juist in de tweegrootste gemeenten waren de vertrekoverschotten over de laatste vier jaar veel groter dan over de vijf daaraan voorafgaande jaren. Ook wanneer we deze laatste periode van vier jaar jaar voor jaar bezien zijn er geen aanwijzingen voor een ombuiging van deze tendenties.

In samenhang met de sterker afnemende geboortenoverschotten dan vertrekoverschotten is enige veroudering van de bevolking te constateren. In 1960 was 66% van de Nederlandse bevolking jonger dan 40 jaar, in het gebied was dit toentertijd 60% en is dit thans 58%; in 1960 was 8,7% van de Nederlandse bevolking 65 jaar en ouder, in het gebied was dit toentertijd 12% en is dit thans 14,9%.

§ 3. Beroepsbevolking en werkgelegenheid

In de samenstelling van de beroepsbevolking is tussen 1947 en 1960 enige verandering gekomen. De landbouw bleef de belangrijkste bestaansbron, ondanks een afnemering van het aantal agrarische beroepspersonen met bijna een kwart. In de gemeenten Kantens en Warffum liep het percentage agrarische beroepspersonen in deze periode het sterkst terug. In 1960 was dit het laagst in Uithuizen (37%) en in Warffum (38%) en nog steeds het hoogst in Kantens met 56%.

Tabel 2. De ontwikkeling van de mannelijke beroepsbevolking

Beroepsgroepen	Zes gemeenten			
	1947		1960	
	abs.	%	abs.	%
Landbouw	3 110	51	2 371	43
Industrie en ambacht	868	14	893	16
Bouwnijverheid	419	7	708	13
Handel, bank- en verz.-wezen	580	10	542	10
Vervoer, dienstverlening	708	12	761	14
Overige	394	6	204	4
Alle beroepsgroepen	6 109	100	5 479	100

Het is niet goed mogelijk exact de plaatselijke werkgelegenheid vast te stellen. In 1960 was b.v. het aantal ter plaatse wonende mannen dat naar een bepaalde andere gemeente ging werken kleiner dan het aantal dat elders, maar niet vast aan een bepaalde gemeente gebonden, ging werken. Wanneer we deze laatste groep wel meetellen, dan komen we voor het gebied op ± 800 niet-agrarische arbeidsplaatsen voor mannen minder in 1960 dan er mannelijke beroepspersonen woonden. Een hoogstwaarschijnlijk kleine tegenstroom ten aanzien van deze laatste groep is daarbij verwaarloosd, omdat deze niet te geven is. Voor ongeveer een kwart (800 van de 3100) van de in het gebied wonende, buiten de landbouw werkende mannen was er in 1960 dus geen emplooi in eigen omgeving. Het was toen reeds overwegend Groningen waarheen men elders ging werken. Vergelijking tussen de gemeenten laat zien dat in 1960 Uithuizen de hoogste graad van niet-agrarische werkgelegenheid ten opzichte van het eigen potentieel had.

Over de ontwikkeling vanaf 1960 tot thans moeten we globaal blijven. Het aantal mannelijke beroepspersonen dat thans in het gebied woont is te ramen op $\pm 5\ 600$, een aantal dus dat tussen dit in 1947 en 1960 inligt. Het aantal in de landbouw werkenden is te ramen op $\pm 1\ 200$, een sterke teruggang dus ten opzichte van de periode 1947-1960. In "verzorgende" beroepen werken te zamen ongeveer een zelfde aantal mannen ($\pm 1\ 400$). Verder is ± 600 man vast werkzaam op overige niet-agrarische arbeidsplaatsen in het gebied, van wie het merendeel in Uithuizen. Overwegend betreft het bedrijven betrokken bij de bouwnijverheid. Naar schatting zijn er dus $\pm 2\ 400$ arbeidsplaatsen voor mannen in het gebied te kort. Een belangrijk deel van de elders werkenden heeft geen vaste en enige werk-gemeente. Waar dit wel het geval is staat Groningen vooraan (in 90% van de gevallen) en Delfzijl op de tweede plaats.

§ 4. Visie op de toekomst

Voorop dient gesteld dat zich in de toekomst niet voorziene omstandigheden kunnen voordoen, waardoor visies moeten worden herzien. In het volgende wordt in grote lijnen de visie weergegeven 1) uit het voorontwerp structuurplan Uithuizen-Uithuizermeeden 2). Het is namelijk de bedoeling dat deze twee gemeenten bij een gemeentelijke herindeling zullen samensmelten. Uithuizen-Uithuizermeeden ligt op korte afstand van het Eemshavengebied en zal mede daardoor een belangrijke woonfunctie vervullen voor de werkzamen aldaar. De plaatsen zullen zo snel mogelijk tot een eenheid moeten uitgroeien met een meer stedelijk klimaat en daarbij rijst de vraag of moet worden uitgegaan van de twee bestaande

1) De weergave is niet altijd letterlijk, soms is een eigen interpretatie gegeven.

2) Uitgebracht maart 1971.

kernen dan wel eerst moet worden begonnen met het gebied tussen de beide woonkernen. Hierover kunnen pas beslissingen worden genomen wanneer enig inzicht is verkregen in de aard van de nieuwe werkgelegenheid bij de Eemshaven. Er wordt nl. van uitgegaan dat de plannen in de eerste plaats moeten worden gericht op de woonfunctie ten behoeve van de werkgelegenheid in het Eemshavencomplex. Het structuurplan richt zich op een maximaal inwonertal van 25 000 à 30 000 rond het jaar 2000 tegen nu 10 000 op het territoire van de beide gemeenten.

Gegeven het feit dat het zwaartepunt van de ontwikkeling in beide gemeenten komt te liggen bij de woon- en werkfunctie op basis van het Eemshavencomplex, dienen agrarische belangen, voor zover dit nodig zou blijken, hieraan ondergeschikt te worden gemaakt. Zo heeft een even ten noorden van Uithuizermeeden destijds voor de tuinbouw ontsloten gebied in het plan een woonbestemming gekregen. Naarmate het Eemshavenproject zich verder ontwikkelt zal ook de behoefte aan verbetering van de verbindingen met dit project toenemen. Zo is het doortrekken van de spoorlijn vanuit Roodeschol naar de insteekhaven ten noorden van Oudeschip reeds aanbesteed. Centraal komt hierbij te staan de nieuw aan te leggen weg van de stad Groningen naar de Eemshaven, waarvan het tracé door het blok heen ten westen van Oosteinde en Oudeschip is gepland. Deze weg krijgt dus een bovenregionale functie voor aan- en afvoer naar en van de Eemshaven. Goede aansluitingen hierop zijn noodzakelijk voor een optimale ontwikkeling. Omwegen vanuit het woongebied naar het werkgebied en omgekeerd dienen zo weinig mogelijk voor te komen.

De relatie met het Lauwerszeegebied, een belangrijk toekomstig recreatiegebied, zal in eerste instantie gaan via de bestaande provinciale weg. Deze weg zal eveneens blijven dienen voor de relaties met de kernen Usquert, Warffum, Baflo en verder. Bij overschrijding van de opnamecapaciteit, en ter ontlasting van het doorgaande verkeer door de genoemde kernen, is het mogelijk een nieuw tracé te bepalen, waarbij gekozen kan worden uit twee mogelijkheden, te weten ten noorden of ten zuiden van genoemde kernen.

Het zou te ver voeren in te gaan op ramingen van de te verwachten groei van het Eemshavencomplex. Dit zal voor het grootste deel buitendijks uitgroeien. De eerste fase is gepland bij het Doekegat ten noordoosten van Oudeschip. Inmiddels is hieraan begonnen. In een volgende fase zal dit zich uitbreiden over het Uithuizerwad (in westelijke richting dus). Volgens het voorontwerp structuurplan zouden daarmee ook binnendijkse gronden, dus in de Koningin Emmapolder, zijn gemoeid. In welke mate dit dan opoffering van cultuurgrond zou betekenen is momenteel niet exact te achterhalen. Over de fasering houdt men zich in het vage met aanhaling van de eerste zin van deze paragraaf. Waarschijnlijk zal dit nog wel zolang duren dat het de prijs van landbouwgronden in dit gebied nog niet beïnvloedt.

Voor de andere woonkernen in het ruilverkavelingsgebied is een veel mindere groei te verwachten. Deze zal zich vooreerst beperken tot enige nieuwbouw ten behoeve van wonen, aansluitend aan de bestaande dorpskernen. In Middelstum zal dit iets omvangrijker zijn dan in Kantens en de andere dorpen. In het zuidelijke en westelijke deel van het onderhavige

gebied zijn geen belangrijke ruimtelijke ontwikkelingen buiten de landbouw te verwachten. In deze geografische richtingen is een relatief grotere groei toegedacht aan de verderafliggende plaatsen Winsum en Bedum.

HOOFDSTUK II

AGRARISCH-STRUCTURELE ASPECTEN

§ 1. De deelgebieden

In overleg met de Cultuurtechnische Dienst zijn de twee ruilverkavelingsgebieden Noordpolder en Uithuizen-Uithuizermeeden te zamen in drie deelgebieden ingedeeld, waarbij één deelgebied nog weer in twee subgebieden uiteenvalt 1). De deelgebieden zijn:

Uithuizen (Uithuizen-Uithuizermeeden)
Noordpolder
Mozafekgebied.

Het mozafekgebied met het dorp Uithuizen en ten zuiden van het dorp Uithuizermeeden en het mozafekgebied waarin Kantens ligt worden, waar nodig, als twee subgebieden in beschouwing genomen en aangeduid als noordelijk respectievelijk zuidelijk mozafekgebied.

Deze indeling is mede het gevolg van verschillen in bodemgesteldheid. De gebieden Uithuizen en Noordpolder bestaan voornamelijk uit jonge kalkrijke zeekleigronden, waarvan de samenstelling varieert van lichtzavelig tot lichte klei. Het zuidelijk mozafekgebied bestaat voor een groot deel uit oudere zeekleigronden, variërend van zware zavel tot zware klei. Op sommige plaatsen hebben deze een slempige structuur, mede als gevolg van een kalkarme bovengrond. In het westen van dit subgebied komen kalkarme knikkleigronden voor. Het noordelijk mozafekgebied bestaat voornamelijk uit lichte zavelgronden met eveneens een kalkarme bovengrond.

Het bedrijfsplan wordt mede beïnvloed door de zwaarte van de kleigrond. Over het algemeen zijn de gronden in de deelgebieden Uithuizen en Noordpolder en in het noordelijk mozafekgebied goed geschikt voor akkerbouw en is de gewassenkeuze ruim. De hakvruchtenverbouw wordt echter plaatselijk beperkt door een slechte bodemgesteldheid. In het westen van het zuidelijk mozafekgebied (links van het Boterdiep) is veel grond door de zwaarte niet anders dan voor grasland te gebruiken. In zijn algemeenheid kan men stellen dat alleen de zwaarste en natste gronden in gebruik zijn als blijvend grasland. Er zijn echter uitzonderingen. Voor de toekomst is het van belang te weten of dit areaal toeneemt.

§ 2. Samenstelling en recente ontwikkeling van het aantal geregistreerden

In het gehele gebied woonden ten tijde van de metelling 1970 708 gere-

1) Zie indeling op kaart.

gistreerden. Van hen behoorden 448 (63%) tot de A+B-groepen, van wie 354 landbouwers en 94 tuinders. Voorlopig wordt met deze indeling van de A+B-bedrijfshoofden in landbouwers en tuinders volstaan; later worden de landbouwbedrijven nog onderverdeeld naar bedrijfstypen. Een toelichting op de indeling in beroepsgroepen, hoofdbedrijfstypen en bedrijfstypen geeft bijlage 1. Overigens was de scheiding in landbouwers en tuinders gemakkelijk te maken; er waren daarbij geen twijfelgevallen.

Tabel 3. Aantallen geregistreerden in 1965 en 1970

	Land- bouwers		Tuin- ders		C'ers		D'ers		Totaal 1)	
	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70
Uithuizen	134	129	32	25	93	68	36	33	298	259
Noordpolder	73	69	16	10	9	9	12	10	110	98
Zuid. mozaïek	129	119	34	21	43	42	22	17	229	200
Noord. mozaïek	43	37	48	38	63	47	30	28	185	151
Gehele gebied	379	354	130	94	208	161	100	88	822	708

1) Inclusief enkele speciale bedrijven met veredelingsproductie.

Het aantal landbouwers is in de periode 1965-1970 minder afgenomen dan het aantal tuinders, C'ers en D'ers. De volgorde naar sterkere vermindering van het aantal is landbouwers, D'ers, C'ers, tuinders.

Het overgrote deel van de C- en D-grondgebruikers heeft grondgebruik variërend van 1 tot 3 ha. Van de + 15 000 ha die alle 708 geregistreerden in 1970 in gebruik hadden, hoorde 97% bij landbouwbedrijven en hadden de groepen tuinders, C'ers en D'ers elk 1% in gebruik. Slechts 2% van de grond hoorde dus bij "nevenberoepsbedrijven", wat in vergelijking met andere gebieden zeer weinig is 1). In de C-groep overweegt de agrarische binding in het hoofdberoep nog sterk, meer dan de helft (56%) is land- en tuinarbeider. De D-groep omvat sterk overwegend gepensioneerde land- en tuinarbeiders en maar weinig landbouwers en tuinders (overigens evenveel tuinders als landbouwers).

In het noordelijk mozaïekgebied is het aantal C'ers en D'ers en het aantal tuinders naar verhouding groot, in de Noordpolder het aantal landbouwers.

1) In zandgebieden is dit percentage b.v. 10 tot 15.

Tabel 4. Mutaties in het aantal landbouwers (A+B) sedert 1965

	Unhuizen	Noord- polder	Mozaiekgebied		Gehele gebied
			zuid	noord	
Aant. landbouwers in 1965	134	73	129	43	379
Overgang naar en van:					
tuinders	+1	-	-	-1	-1+1
C	-1+3	-	-2	-1+1	-4+4
D	-1	-	-1	-1	-3
	<u>136</u>	<u>73</u>	<u>126</u>	<u>41</u>	<u>376</u>
Opheffing van bedrijven 1)	-8	-4	-10	-5	-27
Stichting van bedrijven 1)	+1	-	+ 3	+1	+ 5
Aant. landbouwers in 1970	129	69	119	37	354

1) Als zelfstandig gevoerde eenheid.

De mutaties rondom de groep landbouwers waren weinig omvangrijk. De gehele groep verminderde per saldo met 6,6%, dat is over de laatste vijf jaar gemiddeld 1) met 1,3 à 1,4% per jaar. Opheffing van bedrijf als zelfstandige eenheid is de allerbelangrijkste oorzaak van deze, zij het geringe, vermindering. De uiteindelijke vermindering wordt afgezwakt doordat nog steeds bedrijven worden gesticht of als zelfstandige eenheid worden afgesplitst. Op het verloop van het aantal landbouwers hebben de tuinders en de C'ers weinig of geen invloed.

In verband met de ontwikkeling van het aantal landbouwers moet opeens zijdelings genoemd aspect worden gewezen. Hoewel we ook bij de verslaggeving van dit gebied gemakshalve meer-dan-één bedrijfshoofd op één bedrijf hebben verwaarloosd, is het aantal landbouwers niet gelijk aan het aantal bedrijven. In andere gebieden speelt dit vaak geen rol. Naast een klein aantal B-bedrijfshoofden is er een aantal dat ook als deelgenoot betrokken is bij een niet-agrarische onderneming. Daarnaast zijn er ook een aantal landbouwers die meerdere boerderijen gezamenlijk exploiteren, voor een deel in het gebied, voor een deel er buiten. Hierdoor is dus voorzichtigheid geboden bij een beschouwing van de ontwikkeling van het aantal bedrijven. Wanneer we het voortaan over landbouwbedrijven hebben bedoelen we dus zelfstandige eenheden, die in een aantal gevallen uit meerdere boerderijen bestaan.

Bij de mutaties rondom de landbouwers is het gewenst ook de mutaties in de onderscheiden groepen naar bedrijfstype te bezien 2). Onderscheiden zijn bouwbedrijven, gemengde bedrijven en (melk)veebedrijven.

1) Op basis van de formule $(1-d)^n$

2) Zie bijlage 1.

Tabel 5. Mutaties in het aantal landbouwers naar bedrijfstype

	Bouwbe- drijven	Gemengde bedrijven	Veebe- drijven	Alle land- bouwbedr.
Aantal in 1965	282	43	54	379
Verdwenen	-16	-7	-12	-35
Over	266	36	42	344
Typeveranderingen van:				
bouwbedrijven	-56	+47	+ 9	.
gemengde bedrijven	+ 5	-14	+ 9	.
veebedrijven	-	-	-	.
Na mutaties	215	69	60	.
Bijgekomen	+ 1	+ 3	+ 6	+10
Aantal in 1970	216	72	66	354

Deze indeling was minder eenvoudig te maken dan de indeling in landbouw- en tuindersbedrijven. Gerekend is naar het aandeel van het grasland in de totale bedrijfsoppervlakte en het aandeel van de standaardbedrijfseenheden voor rundvee in het totale aantal standaardbedrijfseenheden. Bij bouwbedrijven is dit minder dan een derde, bij gemengde bedrijven van een derde tot twee derde en bij veebedrijven van minstens twee derde.

De mutaties rondom de groep landbouwbedrijven hadden voor het grootste deel plaats rondom de groep veebedrijven. Slechts in één geval kwam er nog een bouwbedrijf als zelfstandige eenheid bij, terwijl dit toch de allergrootste groep landbouwbedrijven is. De opgeheven landbouwbedrijven waren overwegend kleinere bedrijven. Zo waren alle opgeheven gemengde bedrijven en veebedrijven kleiner dan 25 ha. Onder de 12 opgeheven bouwbedrijven echter waren ook enkele grotere. Deze groep bestond nl. uit vier bedrijven kleiner dan 20 ha, drie bedrijven van 20 tot 30 ha, drie bedrijven van 30 tot 40 ha en twee bedrijven van 40 tot 70 ha. Het merendeel van de bouwbedrijven werd in zijn geheel (alle grond met de gebouwen) door andere boeren overgenomen en bij hun bedrijf gevoegd. Bij de gemengde bedrijven en de veebedrijven ging ook vaak alle grond naar één bedrijf maar veelal zonder de gebouwen. Bij de mutaties binnen de groep landbouwbedrijven speelde de groep gemengde bedrijven een grote rol. Bij bedrijfstypeverandering ging het voornamelijk om verschuivingen van bouwbedrijven naar gemengde bedrijven en van gemengde bedrijven naar veebedrijven. Het aantal bouwbedrijven nam af, het aantal gemengde bedrijven nam sterk toe en het aantal veebedrijven nam eveneens toe.

Tabel 6. Aantallen landbouwbedrijven naar type in 1965 en 1970 in de deelgebieden

	Bouw- bedrijven		Gemengde bedrijven		Vee- bedrijven		Alle land- bouwbedr.	
	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70
Uithuizen	116	98	12	18	6	13	134	129
Noordpolder	59	49	5	10	9	10	73	69
Zuid. mozaïek	74	44	18	36	37	39	129	119
Noord. mozaïek	33	25	8	8	2	4	43	37
Gehele gebied	282	216	43	72	54	66	379	354

In het noordelijk mozaïekgebied nam het aantal landbouwbedrijven iets sterker af dan in de overige gebieden.

In Uithuizen is de groep bouwbedrijven het sterkst en in het zuidelijk mozaïekgebied het zwakst vertegenwoordigd. In laatstgenoemd gebied nam deze groep ook het sterkst af. De groep veebedrijven maakt hier ongeveer een derde uit.

§ 3. Ontwikkelingen in de bedrijfsgroottestructuur

De bedrijfsgroottestructuur is merkbaar verbeterd. In 1965 waren 147 (39%) van de 379 landbouwbedrijven kleiner dan 30 ha, 139 (37%) van 30 tot 50 ha en 93 (24%) minstens 50 ha, terwijl dit er thans 115 (33%), resp. 128 (36%), resp. 111 (31%) van de 354 zijn. Wanneer we de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur van de bouwbedrijven bezien komt de verbetering minstens zo duidelijk naar voren. In 1965 waren er van de 282 bouwbedrijven 68 kleiner dan 30 ha, 124 van 30 tot 50 ha en 90 minstens 50 ha, terwijl er van de 216 bouwbedrijven in 1970 33 kleiner dan 30 ha

Tabel 7. Grootte van de bedrijven in 1965 en 1970

	Aantal landbouwbedrijven											
	< 10 ha		10-20 ha		20-30 ha		30-50 ha		50-70 ha		≥ 70 ha	
	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70
Bouwbedrijven	3	1	18	4	47	28	124	93	67	63	23	27
Gemengde bedr.	12	6	5	8	11	12	12	28	1	14	2	4
Veebedrijven	29	27	12	17	10	12	3	7	-	2	-	1
Alle landbouwbedr.	44	34	35	29	68	52	139	128	68	79	25	32
Uithuizen	14	14	5	6	23	17	50	51	32	30	10	11
Noordpolder	8	2	4	8	4	3	24	17	20	23	13	16
Zuid. mozaïek	17	13	18	13	32	25	49	45	11	20	2	3
Noord. mozaïek	5	5	8	2	9	7	16	15	5	6	-	2

Tabel 8. Mutaties in bedrijfsgrootte en bedrijfsgroottestructuur

Landbouwbedrijven, waar mogelijk naar situatie in 1965	Bedrijven in beide jaren landbouwbedrijven (A + B)										Aantal landbouw- bedrijven sinds 1965
	aantal sinds 1965 1)					areaal in ha					
	verkleind met aantal ≥ 20 ha		onge- veer geelijk geble- ven		vergroot met aantal ≥ 20 ha		aan ver- gro- tingen		aan ver- gro- tingen		
< 10 ha	30	-	-	24(5)	5	1	-	4	33	14	4
10 - 20 ha	26	-	2(2)	18(6)	4(1)	2	-	17	44	7	2
20 - 30 ha	61	1(1)	2	45(11)	8	3(1)	2	47	169	5	2
30 - 50 ha	135	2(2)	6(2)	76(16)	33(6)	9(2)	7	128	580	4	1
50 - 70 ha	67	2(1)	8(1)	29(5)	18(3)	7	1	131	256	1	-
≥ 70 ha	25	3	1(1)	8(1)	6	3(1)	1(1)	107	137	-	-
<u>Alle bedrijven</u>	<u>344</u>	<u>8(4)</u>	<u>5(2)</u>	<u>200(44)</u>	<u>74(10)</u>	<u>25(4)</u>	<u>11(1)</u>	<u>434</u>	<u>1219</u>	<u>34</u>	<u>9</u>
Bouwbedr., nu nog	210	3	2	107	54	20	8	202	874	-	-
Bouwbedr., nu gemengd	47	3	1	28	10	3	-	120	120	15	1
Bouwbedr., nu veebedr.	9	1	1	4	-	-	-	60	-	-	-
Gemengd bedr., nu nog	22	1	1	18	2	-	-	40	27	-	-
Gemengd bedr., nu bouwbedr.	5	-	-	4	-	-	1	3	62	7	3
Gemengd bedr., nu veebedr.	9	-	-	8	-	1	-	4	19	-	-
Veebedr., nu nog	42	-	-	31	8	1	2	5	117	12	5

1) Tussen haakjes waarvan met bedrijfstypeverandering sinds 1965.

waren, 93 van 30 tot 50 ha en 90 minstens 50 ha. In de bedrijfsgrootteklassen kleiner dan 30 ha, vooral die onder de 20 ha, is het aandeel van de veebedrijven sterk gestegen. De grote tot zeer grote bedrijven komen voornamelijk voor in de kustpolders (de gebieden Uithuizen en Noordpolder). Met name in de Noordpolder is de bedrijfsgroottestructuur aanmerkelijk verbeterd, terwijl in Uithuizen nauwelijks van verbetering sprake is.

Tabel 9 geeft een inzicht in de wijze waarop en de mate waarin grond vrijkwam en werd aangewend.

Landbouwbedrijven die dit in 1965 reeds waren, werden sedertdien in totaal met ruim 1 200 ha vergroot, andere landbouwbedrijven in 1965 eveneens reeds als zodanig aanwezig, werden sedertdien met ruim 400 ha verkleind. Vooral relatief veel bouwbedrijven werden vergroot. Samenhang tussen bedrijfsgroottemutaties en veranderingen van bedrijfstype blijkt wel te bestaan. Bouwbedrijven die gemengd werden voortgezet werden met evenveel hectares verkleind als vergroot; bouwbedrijven die als veebedrijven werden voortgezet bleven gelijk in grootte of werden verkleind.

Vergroting van de bedrijfsoppervlakte op vele bedrijven werd mogelijk door in de eerste plaats opheffing van bedrijven als zelfstandige eenheden. In totaal betrof dit ruim 600 ha, waarvan 500 ha van opgeheven landbouwbedrijven. Verder ook doordat andere bedrijven werden verkleind. In totaal betrof dit ruim 500 ha. Vrijkomen van grond in samenhang met overgang naar de tuindersgroep en de C- en D-groepen speelt in dit gebied praktisch geen rol (+ 100 ha).

§ 4. Toekomstige aantalsontwikkeling

a. Landbouwbedrijven

Alvorens iets te zeggen over de toekomstige aantalsontwikkeling zal in aansluiting op § 2 eerst nog worden ingegaan op wat er gebeurde in het recente verleden. De belangrijkste oorzaak van de vermindering van het aantal landbouwbedrijven (A+B) was verreweg beroepsbeëindiging, nl. in 20 van de 34 gevallen dat landbouwbedrijven uit de A+B-groep verdwenen.

Tabel 10. Mutaties landbouwbedrijven (A+B) in de periode 1965 - 1970

	Aantal landbouwbedr. met veranderingen				opgeheven
	totaal	voortgezet in groep			
		A+B 1)	C	D	
≥ 50 jr. beroepsbeëindiging	66	46 (14)	-	3	17
≥ 50 jr. beroepsverandering	4	3 (2)	-	-	1
≥ 50 jr. overige oorzaken	13	12 (7)	-	-	1
< 50 jr. beroepsverandering	14	7 (7)	4	-	3
< 50 jr. overige oorzaken	23	18 (16)	-	-	5
Totaal	120	86 (46)	4	3	27

1) Tussen haakjes aantallen bedrijven voortgezet door z.g. vreemden.

Tabel 9. Vrijgekomen en aangewende cultuurgrond (ha) in de periode 1965 - 1970

	A+B			
	Totaal	land- bouwers	tuin- ders	C D
Oppervlakte in 1965	14774	14212	255	237 70
Vrijgekomen: totaal	1223	975	88	120 40
- bij opheffing van bedrijven	606	495	44	33 32
- door verkleining 1) (in beide jaren in zelfde groep): totaal	519	434	19	58 8
a. door vreemden overgenomen bedrijven	.	94	3	
b. overige overgenomen bedrijven	.	73	-	58 8
c. niet overgenomen bedrijven	.	267	16	
- bij overgang van A+B naar C en D	69	44	25	.
- bij overgang van C naar A+B en D	29	.	.	29 .
Aangewend: totaal	1415	1330	23	56 6
- bij stichting van bedrijven	141	111	3	21 6
- door vergroting 1) (in beide jaren in zelfde groep): totaal	1254	1219	20	15 -
a. door vreemden overgenomen bedrijven	.	203	-	
b. overige overgenomen bedrijven	.	112	3	15 -
c. niet overgenomen bedrijven	.	904	17	
- bij overgang van C naar A+B en D	20	.	.	20 .
Verschuivingen tussen de beroepsgroepen:				
- van A+B naar C en D	.	- 32	- 10	+ 24 + 18
- van C naar A+B en D	.	+ 10	+ 7	- 25 + 8
- van D naar C	.	-	-	+ 5 - 5
Saldo voor 1970 2)	14966	14545	187	177 57
Oppervlakte in 1970	14964	14536	206	163 59

1) In gevallen deze minstens 1 ha betroffen.

2) Volgens deze opstelling.

Gezien het betrekkelijk grote aantal mutaties dat zich voordeed is de vermindering van het aantal bedrijven klein. Dit komt door het grote aantal bedrijven dat door niet-familieleden van abdicerende bedrijfshoofden werd overgenomen en in de A+B-groep voortgezet. Dit laatste was namelijk in 46 van de 86 overgenomen en in de A+B-groep voortgezette bedrijven het geval. In de Noordpolder kwam dit in verhouding het meest voor, nl. in 12 van de 19 gevallen.

Tabel 11. Overgenomen en voortgezette landbouwbedrijven (A+B)

Thans	Aantal "vreemde" opvolgers				Aantal "eigen" opvolgers	
	uit het blok	afkomstig				
		van elders uit		to-taal		
	Groningen	overig noorden	overig Nederl.			
< 10 ha	1	-	-	-	1	4
10-30 ha	2	2	1	3	8	10
30-50 ha	4	7	4	8	23	14
≥ 50 ha	2	3	4	5	14	12
Totaal	9	12	9	16	46	40
Bouwbedr.	5	9	8	7	29	25
Gem. bedrijven	3	3	-	5	11	8
Veebedr.	1	-	1	4	6	7
Uithuizen	4	3	2	5	14	15
Noordpolder	1	4	2	5	12	7
Zuid. mozaïek	3	3	4	5	15	13
Noord. mozaïek	1	2	1	1	5	5

De belangstelling van "vreemden" voor vrijgekomen bedrijven in het blok blijkt vooral te zijn uitgegaan naar bedrijven vanaf 30 ha. Alhoewel de trek van Zeeuwse en van uit het westen des lands "verdreven" boeren naar Noord-Groningen algemene bekendheid heeft gekregen, vormen deze categorieën boeren maar een minderheid onder de nieuwkomers. Wanneer we de sedert 1965 door "vreemden" overgenomen bedrijven naar bedrijfstype bezien, dan blijkt dat de uit het noorden des lands afkomstige boeren bijna geen veebedrijven en ook in verhouding veel minder gemengde bedrijven exploiteren dan de van elders uit het land afkomstige boeren.

Het moment van beroepsbeëindiging blijft van grote betekenis voor de toekomstige ontwikkeling van het aantal bedrijven. Weliswaar is de gemiddelde leeftijd van de landbouwers sedert 1965 iets gedaald, toch is altijd nog 44% reeds de 50-jarige leeftijd gepasseerd. Dit laatste betekent dat op deze bedrijven in de komende 15 jaar de opvolging aan de orde komt.

Tabel 12. Opvolgingssituatie op de landbouwbedrijven in 1970

Bedrijven	Aan- tal be- drij- ven	Aantal bedrijfshoofden \geq 50 jaar			
		to- taal	met op- vol- ger 1)	opvol- ging 1) onbe- kend	zon- der opvol- ger 1)
< 10 ha	34	20	4	-	16
10-20 ha	29	12	2	-	10
20-30 ha	52	17	11	2	4
30-50 ha	128	51	18	9	24
50-70 ha	79	38	17	6	15
\geq 70 ha	32	18	8	5	5
Alle bedrijven	354	156	60	22	74
Bouwbedrijven	216	93	35	19	39
Gemengde bedrijven	72	35	15	3	17
Veebedrijven	66	28	10	-	18
Uithuizen	129	56	18	7	31
Noordpolder	69	34	10	11	13
Mozafekgebied	156	66	32	4	30

1) In eigen familiekring.

Op een niet gering aantal bedrijven is over de opvolging nog niets te zeggen. In de meerderheid van de gevallen dat dit wel het geval is, is geen opvolger in eigen kring aanwezig. Bedrijven zonder opvolger in eigen kring komen in verhouding het meest voor onder de veebedrijven en in het gebied Uithuizen. Te zamen beslaan de landbouwbedrijven van oudere bedrijfshoofden zonder opvolger in eigen kring 2 500 ha en de bedrijven waarop over de opvolging nog onzekerheid bestaat 1 300 ha. Alhoewel er vooral in de laagste grootteklassen veel bedrijven zonder opvolger voorkomen, is de samenhang van bedrijfsgrootte en opvolgingssituatie niet algemeen. Dit blijkt als we de grootteklassen 20 tot 30 ha en die van 30 tot 50 ha bezien. Welke bedrijven uiteindelijk zullen worden opgeheven is niet te schatten. In het recente verleden was het zo dat van de 27 als zelfstandige eenheid opgeheven landbouwbedrijven er 17 kleiner dan 20 ha waren, maar ook 5 van minstens 30 ha.

Vervolgens willen we iets over de toekomstige ontwikkeling zeggen aan de hand van extrapolatie van de mutaties die zich in de periode 1965-1970 voordeden. Op enkele punten is daarbij afgeweken, te weten:

- a. uitgangspunt is geweest de huidige leeftijds- en opvolgingssituatie;
- b. de gevallen dat de opvolging op bedrijven van oudere bedrijfshoofden nog onzeker is, zijn beschouwd als bedrijven zonder opvolger in eigen kring. Daartegenover staat, dat geen rekening is gehouden met secundaire afvloeiing van opvolgers. Dit kan variëren van 10 tot 30% van het aantal potentiële opvolgers.

- c. het percentage "beroepsveranderaars" onder jongere bedrijfshoofden in - per deelgebied apart - met de helft verhoogd;
- d. aangenomen is dat stichten van bedrijven en toetreding vanuit de tuinders- en de C-groepen niet meer voor zal komen. In de laatste vijf jaren vermeerderde het aantal landbouwbedrijven hierdoor met 10 (zie tabel 4);
- e. het effect van het onder de punten a, b en c genoemde wordt echter sterk afgezwakt doordat is aangenomen dat de vrijkomende bedrijven in dezelfde verhouding als in het recente verleden zullen worden overgenomen en voortgezet door "vreemden" van buiten het blok, dan wel opgeheven, dan wel in de C- en D-groepen terecht komen. Met overneming door "vreemden" die reeds in het blok woonden is dus niet meer gerekend.

Tabel 13 geeft de omvang van de mutaties weer zoals die zich volgens de extrapolatie zouden voordoen. Bij de in deze tabel voorkomende mutaties als gevolg van de z.g. overige oorzaken moeten we in de eerste plaats denken aan het overnemen van een ander bedrijf. Bij de mutaties in en rond de groep A+B-bedrijven speelt naast beroepsbeëindiging en beroepsverandering overnemen van een ander bedrijf een belangrijke rol, zoals duidelijk uit tabel 10 blijkt.

Tabel 13. Mutaties bij extrapolatie voor landbouwbedrijven in de periode 1970 - 1985

Oorzaken/ gebied	Aantal bedrijven met veranderingen					
	totaal	voortgezet in groep				ophef- fing
		A+B		C	D	
	door zoons	1) door vreemden				
Beroepsbeëindiging	156	60	43	-	6	47
Beroepsverandering	55	-	13	15	-	27
Overige oorzaken	55	8	27	-	-	20
Totaal	266	68	83	15	6	94
Uithuizen	95	24	29	3	4	35
Noordpolder	57	10	25	-	-	22
Mozaïekgebied	114	34	29	12	2	37

1) Of schoonzoons.

Aan te nemen is dat het reservoir van gegadigden van buiten het gebied voor een bedrijf in het gebied nog groot is en niet zal "opdrogen". De laatste tijd bij voorbeeld komen boeren uit de Biesbosch naar bedrijven in het gebied dingen. Hoewel het aannemelijk is dat overname door "vreemden" minder zal gaan voorkomen (kritischer instelling ten aanzien van de exploitatiemogelijkheden), is op dit punt de extrapolatie niet aangepast om des te duidelijker te laten uitkomen dat de aantalsontwikkeling sterk zal afhangen van de mate waarin vreemden bedrijven in het blok zullen overnemen en voortzetten.

Tabel 14. Extrapolatie tot \pm 1985 per gebied

	Aantal landbouw- bedrijven (A+B)			Gemiddelde afneming in % per jaar	
	'65	'70	'85	1965-1970	1970-1985
Uithuizen	134	129	87	0,8	2,6
Noordpolder	73	69	47	1,1	2,5
Mozaïekgebied	172	156	105	1,9	2,6
Totaal	379	354	239	1,4	2,6

Bij simpelweg doortrekken van de trend voor het verloop van het aantal landbouwbedrijven uit de periode 1965-1970 zou er over 15 jaar nog een aantal van \pm 290 bedrijven zijn. Bij de aangepaste extrapolatie als in het voorgaande omschreven komt dit aantal op \pm 240 uit. Dit laatste zou betekenen dat over de komende 15 jaar de vermindering gemiddeld voor het gehele gebied 2,6% per jaar zou zijn tegen gemiddeld 1,4% over de periode 1965-1970. In het recente verleden ging de vermindering het langzaamst in Uithuizen en het snelst in het mozaïekgebied; voor de toekomst is te verwachten dat de vermindering van het aantal bedrijven in Uithuizen, Noordpolder en het mozaïekgebied elkaar niet veel zal ontlopen. Ten overvloede wordt nog eens herhaald dat de te verwachten vermindering groter kan worden naarmate er minder "vreemde" bedrijven zich in het blok als zelfstandige eenheden voortzetten.

Tabel 14a. Mogelijke consequenties voor de gemiddelde bedrijfs grootte

Gebied	Opp. cultuurgrond (ha) van landbouwbedr. (A+B)					
	totaal			Gemiddeld per bedrijf		
	'65	'70	'85 1)	'65	'70	'85 1)
Uithuizen	5 466	5 408	5 130	41	42	59
Noordpolder	3 557	3 745	3 560	49	54	76
Zuid. mozaïek	3 860	4 004	5 110	30	34	49
Noord. mozaïek	1 329	1 379		31	37	
Gehele gebied	14 212	14 536	13 800	37	41	58

1) Waarbij gerekend is met een afname van 5% ten opzichte van 1970.

Door een verloop van het aantal landbouwbedrijven als in het voorgaande omschreven zou de gemiddelde bedrijfs grootte aanzienlijk toenemen. Voor de Noordpolder zou deze kunnen toenemen tot \pm 76 ha. Ter vergelijking diene dat in Oostelijk Flevoland in 1969 bedrijven werden uitgegeven met een gemiddelde grootte van \pm 40 ha, dat de bedrijven op de uitgiftelijst voor 1970 een gemiddelde grootte hebben van 48 ha en het uitgifteplan voor de eerstkomende jaren sterk tendeert naar minder en

grotere bedrijven 1).

Schaalvoordelen van grotere bedrijven zouden ook op kleinere bedrijven behaald kunnen worden als men tot samenwerking overging. Dit geldt met name voor de bouwbedrijven. Kortgeleden is een nieuwe regeling afgekondigd van het O.- en S.-fonds, nl. de bevordering van samenwerkingsvormen in de land- en tuinbouw. Mede gezien de geaardheid van de boeren zijn er hier wellicht meer perspectieven voor extensieve vormen van samenwerking dan voor intensieve. Momenteel wordt nog weinig samengewerkt. Dit valt af te leiden uit de gegevens over werktuigen en machines uit de telling in 1970. Van de 130 maaidorsers die er globaal in het gebied zijn 2) waren er 78 alleen-eigendom van boeren, 13 gedeeld eigendom van boeren en 39 eigendom van loonbedrijven.

Gedeeld eigendom was 10% van de aanwezige maaidorsers, 17% van de aanwezige aardappelrooiers en 26% van de aanwezige bietenrooiers in het blok. Uit vergelijking blijkt dat terwijl ongeveer 60% van de maaidorsers in het blok alleen-eigendom van boeren is dit voor het gehele Hogeland iets lager ligt (58%), voor het Oldambt veel en veel hoger (73%), voor de Hoeksche Waard gelijk (60%) en voor de NOP veel lager (55%). Daarbij moet men echter wel bedenken dat het gemiddelde areaal granen per maaidorser ook erg uiteenloopt, nl. 58 ha in het Oldambt, 54 ha in het blok en in het gehele Hogeland, 42 ha in de NOP en 30 ha in de Hoeksche Waard. Naarmate het areaal per maaidorser kleiner is kan men samenwerken minder ontlopen.

Voor diverse blokken is de aangepaste extrapolatie ook betrokken op het aantal A+B-bedrijven naar bedrijfstype. Voor het onderhavige gebied zou dit ook te doen zijn voor de landbouwbedrijven in de A+B-groep. De scheiding tussen landbouwbedrijven en tuindersbedrijven is immers scherp en overgangen tussen beide groepen zijn van geen betekenis. Onderscheiden zijn de landbouwbedrijven in bouwbedrijven, gemengde bedrijven en veebedrijven. Bij de ontwikkeling zoals die dan zou verlopen spelen bedrijfstypemutaties een grote rol, met name ten aanzien van de groep gemengde bedrijven. Uit tabel 5 blijkt duidelijk dat "een weg terug", nl. van veebedrijf naar gemengd bedrijf of zelfs bouwbedrijf niet voorkomt en dat in het algemeen in de bedrijfsplannen verschuivingen naar (meer) melkvee overwegen. Ten gunste van meer grasland en meer melkvee pleiten:

1. de ten opzichte van de prijs van akkerbouwprodukten niet ongunstige melkprijs;
2. de tendentie van lagere resultaten voor de akkerbouw in de bouwstreken van Groningen en hogere in Zuidwest-Nederland 3);

1) "De landbouwstructuur in de IJsselmeerpolders", artikel in het maandblad voor de bedrijfsontwikkeling (editie akkerbouw) van januari 1971.

2) In de zes gemeenten die geheel of grotendeels in het onderhavige gebied liggen.

3) Zie LEI-rapport "Gemiddelde uitkomsten van groepen landbouwbedrijven" (1968/69).

3. de vele vreemden die hier een bedrijf overnemen.

Ten gunste van meer akkerbouw en minder melkvee pleiten:

- a. ruimere mogelijkheden tot bedrijfsoppervlaktevergroting gezien de vele waarschijnlijk "vrijkomende" bedrijven. Overgang naar veebedrijven hangt immers vaak samen met een (te) kleine bedrijfsoppervlakte;
- b. benodigde investeringen voor stalruimte;
- c. relatief meer oudere boeren en oudere boeren zonder opvolger in eigen kring onder de veehouders dan onder de akkerbouwers (zie tabel 12);
- d. de personeelsvoorziening en de gebondenheid door melkvee.

Gezien het voorgaande en het feit dat de indeling in bouwbedrijven, gemengde bedrijven en veebedrijven geen scherpe scheiding onder de landbouwbedrijven maakt (zie indelingscriterium bijlage 1) is afgezien van een extrapolatie naar bedrijfstypen (al dan niet met extrapolatie van bedrijfstypemutaties).

b. Overige bedrijven

De groep tuindersbedrijven verminderde in de laatste vijf jaren het sterkst en wel met gemiddeld 1) 6,3% per jaar. Van de 94 tuindersbedrijven die er in 1970 nog waren was driekwart kleiner dan 3 ha. Op het overgrote deel van de bedrijven is glas aanwezig.

De tuindersbedrijven zijn hoofdzakelijk ontstaan uit landarbeidersbedrijfjes. Bij de moeilijkheden veroorzaakt op deze bedrijfjes door de maatregelen tegen de aardappelmoeheid werden veel teeltvergunningen uitgegeven. Er is een kleine concentratie tuindersbedrijven in Zandweer en aan de Menkema's Uiterdijk in Uithuizen. Er zijn ook enkele bedrijven bij met "zwarte stook". Vele zoons die eerst de bedoeling hadden het bedrijf later over te nemen en voort te zetten veranderden in de laatste paar jaren van werk en beroep. Zo zijn er momenteel van de 41 bedrijven van oudere bedrijfshoofden maar liefst 30 zonder opvolger in eigen kring. Aangeboden bedrijven, waaronder goed-opgezette met een schuldenlast ten behoeve van verwarmde glasteelten, zijn haast niet te verkopen. Voor vele tuinders uit dit gebied zou verwezenlijking van de aanbeveling van de "Studiecommissie voor de landbouw in het Noorden" 2) wat betreft overname door een voor dat doel opgerichte stichting bij te lage verkoopprijzen van tuindersbedrijven een uitkomst zijn. De overgang naar glastuinbouw, hier zo hoopgevend begonnen, is gestrand. De Lagere Tuinbouwschool die er in Uithuizermeeden was, is inmiddels opgeheven. Het ten noorden van Uithuizermeeden destijds voor de tuinbouw ontsloten gebied heeft in het voorontwerp structuurplan Uithuizen-Uithuizermeeden 3) een woonbestemming gekregen. De O.- en S.-regeling zoals die thans bestaat, kan hier niet goed werken omdat ze de tuinders wel een inkomen verzekert maar hen niet van hun schuldenlast afhelpt.

1) Op basis van de formule $(1-d)^n$.

2) Van 1 februari 1971.

3) Uitgekomen maart 1971.

Tabel 15. Mutaties tuindersbedrijven (A+B) in de periode 1965 -1970

	Aantal tuindersbedrijven in 1965 met sedertdien veranderingen voortgezet in groep							to- taal
	A+B		C	D	opge- heven	to- taal		
	to- taal	door zoon					door vreemde	
≥ 50 jr. beroepsbeëindiging	23	7	2	-	5	9	} 53	
≥ 50 jr. beroepsverandering	4	-	-	3	-	1		
< 50 jr. beroepsverandering	24	1	1	14	-	8	} 77	
< 50 jr. overige oorzaken	1	-	-	-	-	1		
Totaal	52	8	3	17	5	19	130	

De verschillen met wat er de laatste tijd in de groep landbouwbedrijven omging zijn frappant. Dit is te zien door vergelijking van tabel 15 met tabel 10. Wanneer er tuindersbedrijven uit de A+B-groep verdwenen viel dit in 63% van de gevallen samen met beroepsverandering, wanneer er landbouwbedrijven uit de A+B-groep verdwenen in 23%.

Het ziet er naar uit dat het aantal tuindersbedrijven snel zal blijven afnemen. Enerzijds zijn er van de 41 oudere bedrijfshoofden 30 zonder opvolger in eigen kring, anderzijds speelt beroepsverandering, zoals bleek, een belangrijke rol. Op animo van vreemden om een vrijkomend tuindersbedrijf over te nemen is steeds minder te rekenen.

Ten slotte nog iets over de C- en D-bedrijfjes. De D-grondgebruikers zijn hoofdzakelijk rustende landarbeiders. Met name aan de vermindering van het aantal C-bedrijfjes, zoals die blijkt over de periode 1965 - 1970, moet geen grote absolute waarde worden toegekend. Het is zeer wel mogelijk dat de verandering omstreeks 1967 in de registratie van zaaiklaar spruitenland (bij de boer of bij de deelbouwer) hierop invloed heeft gehad. In 1970 waren er van de 166 C'ers 93 (56%) landarbeider van beroep, terwijl er op A+B-bedrijven 364 vaste arbeiders in dienst waren. Ongeveer een kwart van de vaste landarbeiders had dus grondgebruik.

Het zit erin dat het aantal vaste arbeiders verder zal afnemen; in de periode 1965 - 1970 was dit maar liefst met 246 tot 364. Het streven steeds minder van landarbeiders af te hangen zal ongetwijfeld doorgaan. Zo heeft de Coöperatieve Werktuigen Vereniging in Usquert (die zich ook over Uithuizen uitstrekt) plannen een spruitenooftmachine aan te schaffen. De verhouding boer-arbeider is in het algemeen hier verre van ideaal en in de plaatselijke gemeenschap wordt het beroep van landarbeider niet hoog aangeslagen. Mede een gevolg is dat onvolwaardige krachten een steeds groter deel van deze groep gaan uitmaken. De belangstelling van jongeren voor dit vak neemt sterk af. Zo is de opleiding voor landarbeider als afdeling op de lagere technische school in Uithuizen opgeheven. De teelt van spruiten was typisch een teelt waarbij men tot wederzijds voordeel gedwongen was elkaar te vinden. Hoe meer dit wegvalt, hoe meer te verwachten is dat - bij toenemende welvaart - het C- en D-

grondgebruik zal afnemen. Overigens maakt het C- en D-grondgebruik maar 2% van het totale areaal uit en legt dus weinig gewicht in de schaal.

§ 5. Verkaveling

De organisatorische eenheden, waarbinnen een doelmatige combinatie van arbeid en machines kan worden gerealiseerd, zullen als gevolg van de economische en technische ontwikkeling sterk in omvang toenemen.

De ligging van de gebruikskavels ten opzichte van de bedrijfsgebouwen en ten opzichte van elkaar is daarbij voor wat de akkerbouw betreft van minder groot belang dan een goede ontsluiting en doelmatige afmetingen en vormen van de kavels 1).

Zo kwam zeer recent een publikatie uit "Kosten en baten van perceelsvergroting voor een akkerbouwbedrijf van ca. 50 ha in de ruilverkaveling De Marne" 2). In dit onderzoek is uitgegaan van een bedrijfsmodel dat typerend is voor de huidige situatie. In de uitgangssituatie bestaat het bedrijf uit 25 percelen met een gemiddelde perceelsgrootte van + 2 ha. Na demping van sloten en graven van nieuwe zijn er nog vijf percelen met een gemiddelde oppervlakte van ruim 10 ha. Bij gelijkblijvende kadastrale bedrijfsoppervlakte neemt de oppervlakte cultuurgrond dan toe van 49,4 tot 51,3 ha. Door het bewerken van grotere percelen wordt de arbeidsbehoefte verlaagd. Met behulp van lineaire programmering is berekend dat de baten van de nieuwe kavelinrichting + f 6 000,- bedragen waarvoor een investering van + f 99 200,- nodig is.

Voor de melkveehouderij daarentegen ligt dit - althans voorlopig - anders en blijft grond bij huis in zo min mogelijke kavels het meest gewenst. Hieruit volgt dat het van groot belang is bij ruilverkaveling te weten welke richting de bedrijven uit zullen gaan. Tot voor kort was het zo dat het aantal veebedrijven en vooral het aantal gemengde bedrijven toenam en het aantal bouwbedrijven afnam.

Het gemiddeld aantal kavels is 3,1 per landbouwbedrijf. Een uitzondering op de regel, dat in het algemeen naarmate de bedrijven groter zijn ze gemiddeld uit meer kavels bestaan, vormt de groep van 52 bedrijven van 20 tot 30 ha, nl. met een gemiddelde van 2,4 kavels. Daardoor springt ook de gemiddelde kavelgrootte van 4,81 ha op de bedrijven van 10 tot 20 ha naar 10,45 ha op de bedrijven van 20 tot 30 ha. Uit tabel 16 blijkt dat de verkavelingssituatie in Noordpolder veel gunstiger is dan in Uithuizen.

Er zijn een flink aantal bedrijven van één kavel, waaronder ook enkele die uit meerdere boerderijen bestaan. In deze laatste gevallen is dus een aangrenzende boerderij bijgepacht, bijgekocht of wat oorspronkelijk een eenheid vormde weer herenigd in exploitatie. Een 45-tal bedrijven bestaat uit meerdere boerderijen. Het is niet zo verwonderlijk dat deze bedrijven vaak uit meer kavels bestaan dan de andere bedrijven. Ze zijn

1) Het CBS verstaat onder een kavel een stuk grond van één gebruiker, dat geheel door grond van anderen, door openbare wegen of door waterlopen is omringd.

2) Zie "Landbouwkundig Tijdschrift" van september 1971.

Tabel 16. Verkavelingssituatie in 1970

	Aantal landbouwbedrijven (A + B)						Gemiddeld(e) aantal kavels per bedrijf	oppervlakte per kavel in ha	
	to- taal	bestaande uit							
		meerde- re rijen	1	2	3	4/5			≥ 6
< 10 ha	34	-	7	12	7	7	1	2,7	2,07
10 - 30 ha	81	-	25	19	17	14	6	2,7	8,12
30 - 50 ha	128	8	26(1)	32	33(2)	24(4)	13(1)	3,0	12,89
50 - 70 ha	79	18	6(1)	20(5)	22(2)	16(5)	15(5)	3,7	16,09
≥ 70 ha	32	19	2(1)	10(4)	6(3)	6(5)	8(6)	3,9	23,68
Totaal	354	45	66(3)	93(9)	85(7)	67(14)	43(12)	3,1	13,12
Bouwbedrijven	216	33	35(2)	51(8)	57(3)	43(13)	30(7)	3,3	15,19
Gemengde bedrijven	72	9	13(1)	21	16(4)	14(1)	8(3)	3,1	11,91
Veebedrijven	66	3	18	21(1)	12	10	5(2)	2,7	6,43
Uithuizen	129	13	12(1)	33(3)	30(3)	30(3)	24(3)	3,6	11,68
Noordpolder	69	13	14	17(4)	18(2)	13(5)	7(2)	3,0	18,00
Zuid. mozaïekgebied	119	11	34(1)	36(1)	26(1)	15(4)	8(4)	2,6	13,04
Noord. mozaïekgebied	37	8	6(1)	7(1)	11(1)	9(2)	4(3)	3,5	10,61

1) Tussen haakjes: waarvan bedrijven bestaande uit meerdere boerderijen.

vaak ook groter. In hoeverre dergelijke exploitaties in de nabije toekomst meer zullen gaan voorkomen, is niet gemakkelijk te voorspellen. Een overschot aan bedrijfsgebouwen kan remmend werken op een ontwikkeling naar verdere bedrijfsvergroting. Bovendien stelt de moderne akkerbouw andere eisen aan de gebouwen dan voorheen. De ontwikkeling gaat steeds meer in de richting van directe afvoer van de produkten. Overigens is over het probleem van bedrijfsvergroting en bedrijfsgebouwen een korte beschouwing gegeven in de sociaal- en bedrijfseconomische verkenning over het nabijgelegen ruilverkavelingsgebied "De Marne" 1).

§ 6. Rechtsvorm van grondgebruik

Ongeveer de helft van de grond die landbouwers in het gebied gebruiken is hun eigendom, een kwart is door hen van ouders of schoonouders gepacht en eveneens een kwart is door hen van niet-familieleden gepacht. Dit is het gemiddelde voor alle bedrijven. De verschillen tussen de onderscheiden groepen zijn groot. In het algemeen is naarmate de bedrijven groter zijn een groter deel eigendom van de gebruikers of hun ouders of schoonouders. Van de grond behorende bij veebedrijven is een zeer groot deel eigendomsgebruik, van de grond behorende bij gemengde bedrijven een klein deel. De Noordpolder en het noordelijk mozaïekgebied wijken sterk af van het gemiddelde voor het gehele gebied; de Noordpolder door het hoge percentage gebruik van grond in eigendom en het lage percentage van vreemden gepachte grond, het noordelijk mozaïekgebied door het tegengestelde.

Het gebied heeft dus opmerkelijk lage percentages van vreemden gepachte grond. Het geval doet zich voor dat landeigenaren steeds minder geneigd zijn te verpachten vanwege de lage baten die hieruit komen. Zogenaamde verwachtingswaarde speelt praktisch geen rol of het zou moeten zijn in de omgeving van Oudeschip onder invloed van het Eemshavenproject. Het alternatief is verkopen op zelf beheren (al dan niet met een bedrijfsleider). Het zelf beheren komt dan ook meer voor dan voorheen.

Daardoor is het moeilijk de betekenis van de bedrijven zoals de geregistreerd staan - en hier in beschouwing genomen - op hun juiste waarde te schatten. In andere gebieden speelt dit vaak geen rol. In het voorgaande kwam reeds naar voren dat geregistreerde bedrijven soms uit meerdere boerderijen bestaan. Deze lagen dan wel alle in het gebied. Daarnaast zijn er echter ook gevallen waarin bedrijfshoofden met hier geregistreerde "volwaardige" bedrijven tevens (mede) exploitant of (mede) eigenaar zijn van landbouwbedrijven elders en/of (mede) exploitant of (mede) eigenaar zijn van niet-agrarische bedrijven 2).

1) Zie bladzijde 42 van de Interne Nota No. 131, december 1968.

2) Te vergelijken met de C-groep, maar daarbij is het agrarisch bedrijf geen volwaardig bedrijf.

Tabel 17. Rechtsvorm van grondgebruik in 1970

	Aantal landbouwbedrijven (A+B)						Oppervlakte cultuurgrond		
	to- taal	geheel eigen- dom	geheel pacht v. ouders	eigendom of pacht v. ouders en pacht van vreemden	geheel pacht van vreemden	totaal in ha	percentages		
							eigen- dom	pacht van ouders vreemden	
< 10 ha	34	9	-	15	10	188	41	0	59
10-30 ha	81	31	9	19	22	1 745	50	14	36
30-50 ha	128	49	19	31	29	5 015	48	26	26
50-70 ha	79	26	20	16	17	4 654	45	29	26
≥ 70 ha	32	16	8	6	2	2 937	65	24	11
Totaal	354	131	56	87	80	14 539	51	24	25

Bouwbedrijven	216	94	42	39	41	10 728	53	26	21
Gemengde bedrijven	72	14	13	23	22	2 667	36	26	38
Veebedrijven	66	23	1	25	17	1 144	62	3	35

Uithuizen	129	45	25	28	31	5 411	45	30	25
Noordpolder	69	32	13	11	13	3 745	62	22	16
Zuid. mozaiek	119	47	13	32	27	4 004	53	19	28
Noord. mozaiek	37	7	5	16	9	1 379	36	27	37

Tabel 18. Bedrijfshoofden *) met andere zakelijke belangen

Landbouwbedrijven (A+B)	Aantal bedrijfshoofden *) met tevens zakelijke belangen bij	
	landbouwbedrijven buiten het gebied	niet-agrarische bedrijven
< 30 ha	-	1
30-50 ha	9	6
50-70 ha	4	-
≥ 70 ha	3	6
Totaal	16	13
Uithuizen	5	6
Noordpolder	6	2
Mozaiekgebied	5	5

*) Van landbouwbedrijven in het gebied.

Op één bedrijf na betreft dit alleen akkerbouwbedrijven. Van alle landbouwbedrijven van minstens 70 ha maken ze een kwart tot een derde uit en van alle landbouwbedrijven in Noordpolder 12%. Deze 29 bedrijven beslaan + 1 800 ha in het blok of wel 12% van de cultuurgrond van alle landbouwbedrijven.

Het belang bij landbouwbedrijven elders betreft sterk overwegend bedrijven in de directe omgeving van het gebied, in maar enkele gevallen bedrijven veraf. Genoemd aspect maakt het te meer moeilijk een prognose over de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven te geven. Op deze bedrijven is immers een iets zakelijker houding ten opzichte van verdere exploitatie te verwachten dan bij de doorsnee-landbouwer.

Plannen voor een grondbank zijn nog volop in discussie. Op verwezenlijking ervan is vooreerst niet te rekenen. Hetzelfde geldt voor de mogelijkheden van rentesubsidies aan boeren. In het voorgaande bleek dat met name onder de grotere bedrijven veel bedrijven in eigendom worden geëxploiteerd. Op basis van eigendom valt het zelfs onder uitgesproken gunstige produktieomstandigheden, zoals ruime gewassenkeuze, goede kg-opbrengsten, goede verkaveling en ontsluiting, niet mee om een behoorlijk rendement te halen en toch mee te groeien (reservering ter versterking van de financiële positie en de financiering van verdere bedrijfsontwikkeling 1).

1) Zie b.v. Hoofdstuk IV (De financiering van grotere bedrijfseenheden) van de LEI-publikatie No. 3.19 "Optimale combinatie van grond, arbeid en kapitaal op akkerbouwbedrijven"; februari 1971.

HOOFDSTUK III

BEDRIJFSSTRUCTURELE ASPECTEN

§1. Grondgebruik en bedrijfstype

De laatste jaren is de ontwikkeling gegaan in de richting van minder bouwland en een uitbreiding van de oppervlakte grasland en kunstweide. Een verdere onderscheiding in akkerbouw en tuinbouw - zoals die op de landbouwtellingformulieren voorkomt - is kunstmatig, sedert 1965 gewijzigd en daarom met opzet weggelaten. Ze zou tot verkeerde conclusies aanleiding kunnen geven. Dat het hier niet gaat om fijnere tuinbouwteelten blijkt wel uit het feit dat van de \pm 700 ha in 1970 die als tuinbouw op de z.g. landbouwbedrijven werd geteld (dat is 5% van de cultuurgrond) \pm 650 ha op de bedrijven van 30 ha en meer voorkwam.

Tabel 19. Hoofddeling van de cultuurgrond in 1965 en 1970

	Opp. cultuur- grond in ha		Perc. grasl. incl. kunstweide:		
	1965	1970	1965	1970	kunstweide
Landbouwbedrijven:					
< 10 ha	271	188	71	79	5
10-20 ha	502	428	43	67	4
20-30 ha	1 741	1 317	27	34	8
30-50 ha	5 471	5 015	15	19	6
50-70 ha	4 004	4 651	11	15	5
\geq 70 ha	2 223	2 937	12	10	2
Totaal	14 212	14 536	17	20	5
bouwbedrijven	12 269	10 725	10	8	2
gemengde bedrijven	1 241	2 667	42	33	16
veebedrijven	702	1 144	93	93	5
Uithuizen	5 466	5 408	11	12	4
Noordpolder	3 557	3 745	13	13	3
Zuid. mozaïek west 1)	1 613	1 640	51	67	7
Zuid. mozaïek oost 1)	2 247	2 364	15	17	9
Noord. mozaïekgebied	1 329	1 379	12	14	5
Tuindersbedrijven	255	206	4	3	1
C- en D-bedrijven	307	222	36	49	4
Alle bedrijven	14 774	14 964	17	20	5

1) Ten westen en ten oosten van het Boterdiep.

Naarmate de bedrijven kleiner zijn bestaan ze meer uit grasland en minder uit bouwland. In de laatste vijf jaar is dit aspect enigszins versterkt. Alleen op de allergrootste bedrijven, nl. die van minstens 70 ha, is het percentage grasland afgenomen. De bouwbedrijven hebben gemiddeld maar 8% grasland meer.

Kunstweide komt het meest voor op gemengde bedrijven, het maakt daar de helft van het grasland uit. In 1970 was 20% van de oppervlakte cultuurgrond van landbouwbedrijven grasland, waarvan 5% kunstweide. Het zuidelijk mozaiekgebied ten westen van het Boterdiep heeft een veel hoger percentage grasland, nl. 67%. Tussen de andere gebieden zijn de verschillen in de verhouding blijvend grasland-kunstweide-bouwland klein.

§ 2. Akkerbouw

In het gebruik van het bouwland hebben zich de laatste jaren verschuivingen voorgedaan (zie bijlage 2). De oppervlakte hakvruchten nam toe van 15% tot 25%. De oppervlakte granen nam af van 65% tot 59%. Van de overige gewassen nam alleen toe het areaal z.g. tuinbouwgewassen, waarbij de teelt van spruiten een overwegende rol speelt. Af namen de arealen peulvruchten (voornamelijk groene erwten), oliehoudende en vezelgewassen (voornamelijk koolzaad in 1970 en vlas in 1965), landbouwzaden (voornamelijk bietenzaad) en voedergewassen (voornamelijk luzerne in 1970 en klaver in 1965).

Voor een goed inzicht in de ontwikkelingen die zich in het bouwplan voordoen kan het niet anders dan de veranderingen op de individuele bedrijven te volgen, en wel met name in de groep bouwbedrijven. In het voorafgaande bleek reeds de verschuiving op een aantal bouwbedrijven naar een gemengd bedrijf. Toch komt altijd nog 84% van het bouwland op bouwbedrijven voor. In de bouwbedrijven zijn onderscheiden:

1. bedrijven met minder dan de helft van het bouwland met granen;
2. bedrijven met 50 tot 70% granen en minstens 30% hakvruchten;
3. bedrijven met 50 tot 70% granen en 15 tot 30% hakvruchten;
4. bedrijven met 50 tot 70% granen en minder dan 15% hakvruchten;
5. bedrijven met minstens 70% granen en 15 tot 30% hakvruchten;
6. bedrijven met minstens 70% granen en minder dan 15% hakvruchten.

Gemakshalve zullen deze bouwplantypes zoveel mogelijk met deze nummers worden aangeduid. Naarmate het nummer hoger is, is het bouwplan globaal dus extensiever. Een fijnere onderscheiding is gezien de betrekkelijk kleine aantallen bedrijven weggelaten. Er blijken echter enerzijds bedrijven voor te komen met minstens 80% granen en anderzijds tientallen bedrijven met minstens 40% hakvruchten.

Uit tabel 20 zien we het terugdringen op vele bedrijven van de dominerende positie van de granen, maar vooral de uitbreiding op eveneens vele bedrijven van de teelt van hakvruchten. Het aantal bedrijven met minder dan de helft van de bouwlandoppervlakte met granen werd meer dan verdubbeld en het aantal bedrijven met minstens 30% hakvruchten eveneens. Hoewel het aantal bedrijven met minstens 70% granen afnam van 101 in 1965 tot 55 in 1970 betekent dit laatste cijfer altijd nog een kwart van alle

bouwbedrijven. Bij vergelijking van de uitersten (enerzijds de bouwplantypes 1 en 2 en anderzijds de bouwplantypes 5 en 6) en de andere gegevens constateren we:

- a. in het noordelijk mozaikgebied zeer veel bedrijven met hoge percentages hakvruchten en zeer weinig bedrijven met hoge percentages granen;
- b. in het zuidelijk mozaikgebied het omgekeerde, zij het iets minder sterk uiteenlopend; met name ten westen van het Boterdiep ging in de periode 1965-1970 de intensivering niet in de richting van de akkerbouw, maar in de richting van de rundveehouderij (zie b.v. tabel 6 over aantallen bedrijven naar bedrijfstypen en tabel 19 over percentages grasland);
- c. dat de situatie in Uithuizen en Noordpolder nog het meest met elkaar overeenkomt, al is het dat in Uithuizen de intensievere bedrijven iets meer overwogen en het aantal extensievere bedrijven sedert 1965 veel sterker afnam dan in Noordpolder.

Uit bijlage 4 blijkt hoe de verschillen tussen de situatie in 1965 en die in 1970 tot stand kwamen. Er zijn nog een aantal bedrijven waarop het percentage granen werd vergroot en het percentage hakvruchten werd verkleind, maar deze zijn verre in de minderheid. Bovendien hebben daarbij inkrimping van de vaste arbeidskern, aanzienlijke bedrijfsvergroting of beide een rol gespeeld. Van de 35 gevallen uit bijlage 4 die zichtbaar extensiever werden, waren er 5 waarin dit niet het geval was. Deze vijf waren uitsluitend bedrijven kleiner dan 30 ha, die, gezien de gegevens over het bedrijfshoofd, de komende jaren zullen vrijkomen.

We willen nog even terugkomen op tabel 20. De onderscheiden bouwplantypes blijken in alle grootteklassen voor te komen. Voor de twee qua aanta- bedrijven belangrijkste grootteklassen is in bijlage 5 te zien de betekenis van de z.g. overige teelten (dus de niet met granen en hakvruchten beteelde oppervlakte bouwland). Daaruit blijkt voor vele bedrijven van 30 tot 50 ha een vermindering van het percentage granen gepaard gaande met een vermindering van de teelt van z.g. overige gewassen en een toeneming van de teelt van hakvruchten. Op de bedrijven van 50 tot 70 ha gaat de vermindering van het percentage granen veel minder uitgesproken ten gunste van de hakvruchten en blijven de z.g. overige gewassen op vele bedrijven nog belangrijk. Er is dus op de bedrijven van 30 tot 50 ha (nog steeds de grootste groep bouwbedrijven) sprake van een algemene tendentie naar intensivering en tevens vereenvoudiging van het bouwplan. Het is zeer wel mogelijk dat een dergelijke ontwikkeling in de nabije toekomst ook valt waar te nemen op de grotere bedrijven en er tussen de bedrijven van 30 tot 50 ha en van 50 tot 70 ha in hoofdzaak een faseverschil bestaat wat betreft de bouwplanontwikkeling.

Op vele bedrijven in de grootteklasse van 30 tot 50 ha zou echter ook de vaste arbeidskern kleiner moeten kunnen zijn. Uit tabel 21 is grofweg te constateren dat het bouwplan daarop weinig invloed heeft. Wel is het zo dat naarmate de arbeidsbezetting hoger is de bedrijven meer te vinden zijn in intensievere bouwplanklassen. Het aantal hectaren per man op de bedrijven met de uiterste bouwplantypes (enerzijds 1 + 2 en anderzijds 5 + 6) ontlopen elkaar niet veel. Het grote verschil in aantal hectaren per man wordt daarom niet door het bouwplantype, maar door de vaste arbeidskern veroorzaakt. Bij de tweemansbedrijven zou men kunnen tegen-

Tabel 20. Bouwplantype van de bouwbedrijven (A+B) in 1965 en 1970

	Aantal bouwbedrijven (A+B)													
	naar bouwplantype 1)													
	1		2		3		4		5		6		totaal	
	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70
< 30 ha	9	10	7	5	20	2	10	1	10	7	14	8	68	33
30-50 ha	8	12	10	31	38	17	23	10	10	14	35	9	124	93
50-70 ha	2	19	4	10	15	17	22	8	4	4	19	5	66	63
≥ 70 ha	2	4	1	6	3	6	7	3	2	3	9	5	24	27
Totaal	21	45	22	52	76	42	62	22	24	28	77	27	282	216
Uithuizen	9	19	12	30	32	21	15	5	12	15	36	8	116	98
Noordpolder	-	8	5	10	18	13	19	5	5	7	12	6	59	49
Zuid. mozaiek west	1	1	-	-	-	-	11	-	-	-	5	2	17	3
Zuid. mozaiek oost	5	5	4	5	14	7	14	10	2	4	18	10	57	41
Noord. mozaiekgebied	6	12	1	7	12	1	3	2	5	2	6	1	33	25

- 1) 1: < 50% granen
 2: 50-70% granen en ≥ 30% hakvruchten.
 3: 50-70% granen en 15-30% hakvruchten.
 4: 50-70% granen en < 15% hakvruchten.
 5: ≥ 70% granen en 15-30% hakvruchten.
 6: ≥ 70% granen en < 15% hakvruchten.

Tabel 21. Areaal per man op bedrijven 30-50 ha naar vaste arbeidskern en bouwplantype

Bouw- plan- type	Bouwbedrijven (A+B) 1) van 30-50 ha in 1970							
	eenmans- bedrijf		tweemans- bedrijf		≥ driemans- bedrijf		alle be- bedrijven	
	aan- tal	ha per man	aan- tal	ha per man	aan- tal	ha per man	aan- tal	ha per man
1	2	33	3 (3)	19	7 (2)	11	12 (5)	14
2	5	31	17 (4)	18	9 (1)	12	31 (5)	17
3	5 (1)	35	8 (1)	17	4	13	17 (2)	18
4	4 (1)	33	4	14	2	14	10 (1)	18
5	3	38	9 (1)	18	2	12	14 (1)	19
6	3 (1)	34	3	16	3	10	9 (1)	16
Totaal	22 (3)	34	44 (9)	17	27 (3)	12	93 (15)	17

1) Tussen haakjes: waarvan door niet-familieleden sedert 1965 overgenomen.

werpen dat op de vader-zoonbedrijven de vaste kern een uitgemaakte zaak is en niet te veranderen valt. Het gaat echter op de 44 tweemansbedrijven van 30 tot 50 ha uit tabel 21 maar in 7 gevallen om een dergelijke vaste kern. Bij de drie- of meermansbedrijven zijn er in het geheel geen verschillen in de oppervlakte per man tussen de bouwplantypes 1 + 2 en 5 + 6. Men zou overigens deze bezetting op bedrijven van 30 tot 50 ha nauwelijks meer verwachten. Deze groep maakt nog een kwart tot een derde van alle bouwbedrijven van 30 tot 50 ha uit, er zijn zelfs nog een zestal viermansbedrijven onder.

In bijlage 6 is de groep bouwbedrijven van 50 tot 70 ha naar dezelfde uitgangspunten gezien. In grote lijnen geldt hierbij hetzelfde als bij de bedrijven van 30 tot 50 ha. De grootste groep wordt gevormd door de driemansbedrijven. Op deze driemansbedrijven komt het gemiddelde areaal per man uit op 18 ha, wat dus overeenkomt met het tweemansbedrijf van 30 tot 50 ha. De in de laatste jaren door niet-familieleden overgenomen bedrijven vallen op door een overwegend intensiever bouwplan; dit laatste geldt trouwens in het algemeen voor de bedrijven van jongere bedrijfshoofden.

Door de Minister van Landbouw is in de meest recente Rijksbegroting meegedeeld dat hij een aantal speciale maatregelen wil treffen voor de klei - akkerbouw in Groningen om een minder eenzijdig bouwplan mogelijk te maken. Toezegging werd gedaan voor 10 à 15 miljoen via het O.- en S.-fonds. Hierbij wordt gedacht aan een omschakelingsregeling van granen naar vervangende gewassen. Bovendien worden allerlei projecten overwogen om de teelt van diverse gewassen te rationaliseren.

Het gaat de laatste tijd in het onderhavige gebied kennelijk in de richting van meer hakvruchten. De teelt van speculatieve handelsgewassen stelde teleur. Op langere termijn leveren deze teelten geen grotere win-

Tabel 22. Indeling van de bedrijven naar percentages grasland in 1965 en 1970

	Aantal landbouwbedrijven naar percentage grasland																				
	Aant. bedr.		< 5		5/10		10/20		20/30		30/40		40/50		50/70		70/90		≥ 90		
	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	
< 10 ha	44	34	1	1	1	1	-	1	1	-	4	-	4	4	3	2	2	6	7	23	20
10-20 ha	35	29	4	2	4	1	7	1	3	3	2	4	3	-	-	2	2	1	-	11	16
20-30 ha	68	52	8	8	14	6	16	11	14	2	4	9	-	3	2	1	2	5	8	7	7
30-50 ha	139	128	18	29	42	25	52	34	12	17	7	7	3	6	3	3	3	2	-	-	7
50-70 ha	68	79	10	20	21	22	30	16	6	7	1	9	-	1	-	2	-	1	-	-	1
≥ 70 ha	25	32	3	9	11	14	7	5	3	2	1	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Totaal	379	354	44	69	93	68	113	67	39	31	19	30	10	14	8	10	11	14	42	51	
Bouwbedr.	282	216	44	69	93	68	113	62	28	11	4	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gem. bedr.	43	72	-	-	-	-	5	11	20	15	24	10	14	10	7	9	-	-	-	-	-
Veebedr.	54	66	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	11	14	42	51
Uithuizen	134	129	13	31	46	33	53	33	6	4	4	8	5	4	1	3	-	4	6	9	
Noordpolder	73	69	10	16	19	18	21	12	9	11	3	2	2	-	-	1	3	1	6	8	
Z.moz. west	62	54	1	1	2	-	7	-	9	4	3	5	3	4	5	6	5	6	27	28	
Z.moz. oost	67	65	12	15	16	8	19	13	11	9	5	10	-	5	-	-	2	2	2	3	
Noord.moz.	43	37	8	6	10	9	13	9	4	3	4	5	-	1	2	-	1	1	1	3	

sten op dan gewassen met een vaster prijsniveau. De toegenomen mechanisatiemogelijkheden zijn een grote stimulans geweest tot uitbreiding van de teelt van hakvruchten. Het meest nam toe de suikerbietenteelt. Wat de aardappelteelt betreft, meer dan de helft van het areaal in 1970 bestond uit pootaardappelen, nl. 800 van de 1 400 ha. Het aantal boeren dat pootaardappelen verbouwt is echter maar de helft van het aantal dat consumptieaardappelen verbouwt. De bedrijfsarealen pootaardappelen zijn daarvoor gemiddeld veel groter (+ 8 ha) dan die van consumptieaardappelen: (+ 3 ha). Bijlage 3 laat zien in welke mate diverse akkerbouwgewassen en gewassengroepen voorkomen op de landbouwbedrijven van diverse grootte. Uit een oogpunt van mechanisatie en arbeidsorganisatie is de teelt van kleine oppervlakten van een gewas niet raadzaam. Anderzijds is er dus het streven naar een breder bouwplan met vermindering van het aandeel van de granen. Het is zeer wel mogelijk dat de ontwikkeling van het bouwplan in de richting van meer hakvruchten haar eindpunt nog lang niet gevonden heeft.

§ 3. Veehouderij

We zagen reeds in het voorgaande dat naarmate de bedrijven kleiner zijn ze uit meer grasland bestaan. Dit is een constatering op een bepaald tijdstip (1970) in een ontwikkeling. In de laatste vijf jaar heeft deze tendentie zich versterkt. Daarbij spelen een rol de bedrijfsomvang, de betere resultaten in de melkveehouderij en het boeren op gronden die voor de akkerbouw resultaten opleveren die verre van optimaal zijn.

In 1965 kwam op 363 van de 379 landbouwbedrijven grasland voor. Op twee derde van de bedrijven met grasland maakte dit echter minder dan een vijfde van de bedrijfsoppervlakte uit. Uit vergelijking met de gegevens uit 1970 blijkt dat het aantal bedrijven met kleine eenheden grasland zeer sterk afnam. Zo daalde het aantal bedrijven met 5 tot 20% grasland van 206 tot 135 bedrijven. De groep bedrijven met 10 tot 20% grasland werd praktisch gehalveerd. Daarentegen nam het aantal bedrijven met grotere percentages grasland toe, eveneens het aantal bedrijven dat praktisch geheel uit grasland bestaat alsmede het aantal bedrijven dat praktisch zonder grasland is (vooral onder de grote bedrijven). De ontwikkeling in de onderscheiden deelgebieden is daardoor ook verschillend. In Noordpolder, waar de bedrijven groter zijn dan elders, is de verschuiving naar meer grasland het geringst. In het zuidelijk mozafekgebied, waar de bedrijven gemiddeld 20 ha kleiner zijn dan in Noordpolder, is de verschuiving naar meer grasland het grootst. Bij dit laatste speelt ook een rol, zoals reeds naar voren kwam, de bodemgesteldheid. De doorlatendheid van de bovengrond is in grote delen van het zuidelijk mozafekgebied - voornamelijk ten westen van het Boterdiep - slechter, met als gevolg hogere produktiekosten en vaak ook lagere opbrengsten in de akkerbouw.

In grove lijnen was de ontwikkeling van de melkveebezetting op de bedrijven navenant. Ook hier dus een sterke vermindering van kleine vee-stapels op de bedrijven en een toeneming van het aantal bedrijven met grotere eenheden of in het geheel geen melkvee. Deze ontwikkeling is nog lang niet voltooid. Zo waren er in 1970 - naast reeds 108 bedrijven zon-

Tabel 23. De ontwikkeling van de melkveestapel

	Aantal landbouwbedrijven naar aantal melkkoeien										Aant. bedr.	
	0		1-10		10-20		20-30		≥ 30		'65	'70
	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70		
< 10 ha	2	1	21	10	19	17	2	5	-	1	44	34
10-20 ha	5	2	17	6	10	7	2	8	1	6	35	29
20-30 ha	12	10	28	18	18	8	3	8	7	8	68	52
30-50 ha	23	46	65	35	39	24	8	14	4	9	139	128
50-70 ha	13	33	30	17	21	13	3	9	1	7	68	79
≥ 70 ha	4	16	8	9	8	1	3	1	2	5	25	32
Totaal	59	108	169	95	115	70	21	45	15	36	379	354

Bouwbedrijven	59	108	144	81	71	26	7	1	1	-	282	216
Gemengde bedrijven	-	-	14	8	20	25	8	26	3	13	43	72
Veebedrijven	-	-	11	6	24	19	6	18	11	23	54	66

Uithuizen	15	41	81	52	36	22	2	10	-	4	134	129
Noordpolder	13	29	29	15	26	12	4	8	1	5	73	69
Zuid.mozafek west	1	2	14	3	22	10	13	15	12	24	62	54
Zuid.mozafek oost	21	24	22	14	22	17	1	8	1	2	67	65
Noord. moza'ekgebied	9	12	23	11	9	9	1	4	1	1	43	37

Tabel 24. Rundveebezetting op het grasland in 1965 en 1970

Bedrijven	Grasl. in ha		Stuks per 100 ha grasland							
	'65	'70	melk- vee		mest- vee		jong- vee		grootvee- eenheden	
			'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70
< 20 ha	408	436	176	223	14	8	117	133	233	282
20-30 ha	464	451	150	158	25	14	134	129	221	219
30-50 ha	838	934	139	134	50	46	137	119	229	213
50-70 ha	447	708	110	110	60	43	120	116	200	187
≥ 70 ha	261	307	118	88	45	83	118	90	197	182
Totaal	2418	2836	140	141	40	38	128	119	219	215
Bouwbedrijven	1243	884	137	69	71	107	149	104	246	185
Gemengde bedrijven	524	884	129	172	10	12	105	142	178	237
Veebedrijven	651	1068	153	173	7	3	108	112	201	220

der melkvee - nog 65 bedrijven met 1 tot 5 koeien en 30 met 5 tot 10 koeien, eenheden die op een rationeel gevoerd bedrijf niet passen. Er zijn reeds 36 bedrijven met minstens 30 koeien en 17 bedrijven met minstens 40 koeien.

In 1965 bevond zich 69% van de melkveestapels van minstens 20 koeien in het westelijk deel van het zuidelijk mozaïekgebied, in 1970 maar 48% meer. Relatief het sterkst nam het aantal bedrijven met een dergelijke bedrijfseenheid toe in Uithuizen, nl. van 2 tot 14.

Het aantal koeien in het gebied nam toe met 600 tot + 4 000. Op de kleine bedrijven (< 20 ha) nam de melkveebezetting op het grasland sterk toe, op de grote bedrijven (\geq 70 ha) sterk af. Een ander verschil met 1965 is dat toen de jongveebezetting op het grasland het dichtst was op de middelgrote bedrijven en in 1970 dichter naarmate de bedrijven kleiner waren. In het algemeen nam de jongveebezetting af, ook mestvee kwam in 1970 minder voor dan in 1965. Alleen op de bedrijven van minstens 70 ha werd in 1970 belangrijk meer mestvee gehouden (en minder ander vee) dan in 1965.

De grote verschuivingen die blijken wanneer we de graslandbezetting per bedrijfstype bezien zijn voor een deel veroorzaakt door verschuivingen van bedrijven naar een andere groep. Zoals b.v. van bouwbedrijven die reeds naar gemengd tenderden en die sedertdien in laatstgenoemde groep terecht zijn gekomen.

§ 4. Tuinbouw

De betekenis van de tuinbouw is niet gemakkelijk vast te stellen. Allereerst zijn in de metellingen sedert 1965 wijzigingen ingevoerd die dit mede veroorzaken. Zo wordt de teelt van vroege aardappelen, in tegenstelling tot in 1965, nu onder de akkerbouw geteld. Dit is nog het gemakkelijkst te corrigeren. Een andere verandering is de registratie van braakland. Bovendien is er de wijziging omstreeks 1967 in de registratie van voor de spruitenteelt bestemd land. In het algemeen is ten tijde van de metelling de spruitkool namelijk nog niet geplant. Voorheen was het meestal zo dat de landarbeiders met deelbouw, die teeltvergunning hadden, het land bestemd voor spruitenteelt bij de telling opgaven en de daarbij betrokken boeren geen teeltvergunning hadden. Toen in 1966 de heffing van het Landbouwschap betaald moest worden door degene op wiens naam de desbetreffende grond geregistreerd was, wilden de arbeiders deze heffing niet betalen. Nu is het overwegend zo dat de boeren elk jaar opnieuw voor één jaar teeltvergunning vragen en krijgen voor de voor spruitenteelt bestemde grond. De deelteelt is inmiddels in omvang teruggelopen. Het streven is minder afhankelijk van de arbeiders te worden. Verdere verbetering van de mechanisatie van het spruitenplukken zal dit naderbij brengen.

Het areaal spruiten in het onderhavige gebied bereikte zijn hoogtepunt tot nu toe omstreeks 1968. In de laatste jaren is een lichte teruggang te bespeuren. Deze is echter geringer dan die voor de gehele provincie

Groningen. Maar daartegenover staat dat landelijk het areaal de laatste jaren constant bleef en in de provincie Zuid-Holland, waar thans ca. 60% van het totale areaal voorkomt, nog jaarlijks toeneemt. In 1970 bedroeg het areaal spruitkool in het onderhavige gebied globaal 400 ha. Voor het overige betrof in 1970 het areaal aan z.g. tuinbouwteelten in hoofdzaak akkerbouwmatig te telen gewassen. Dit areaal kwam dan ook niet overwegend op de qua oppervlakte kleinere bedrijven voor. Dit overige areaal betrof in hoofdzaak de teelt van groen te oogsten erwten (+ 100 ha) 1) en de teelt van witlofwortelen (+ 100 ha). Verder was enigszins van belang de teelt van bonen (+ 50 ha, voornamelijk tuinbonen) en de teelt van andere koolsoorten dan spruitkool (+ 40 ha).

Bij het zoeken naar een breder bouwplan zullen zeker nog meer gewassen (b.v. contractteelten, met name voor de conservenindustrie) naar de grotere bouwbedrijven verschuiven. Deze verschuivingen zullen echter niet die omvang kunnen krijgen dat het zwaartepunt binnen het doorsnee-bouwplan anders zal komen te liggen. Voor het gros van de bouwbedrijven zullen de mogelijkheden wat betreft deze teelten hoogstwaarschijnlijk zeer beperkt blijven 2).

Er is echter ook een flink aantal bedrijven waarop de teelt van tuinbouwgewassen centraal staat. Dit zijn de als apart bedrijfstype onderscheiden tuindersbedrijven. In 1970 woonden in het gebied 94 tuinders (A+B), van wie maar liefst 82 met glastuinbouw. De meeste tuindersbedrijven komen voor in het mozaiekgebied, de minste in Noordpolder. Te zamen hebben deze 94 tuinders 17 ha glas. De gemiddelde grootte van de bedrijven is ongeveer 2 ha met gemiddeld 18 are glas.

Tabel 25. De ontwikkeling van de glastuinbouw

	Aantal tuindersbedrijven (A+B)							to- taal
	met are glas							
	geen	< 10	10/20	20/30	30/40	40/50	≥ 50	
In 1965	24	31	36	20	11	5	3	130
Uit groep verdwenen -	15	15	7	4	-	1	-	42
Over	9	16	29	16	11	4	3	88
Naar toestand in '70: ^{*)}								
geen glas	7	1	1	-	-	-	-	
< 10 are glas	1	10	4	-	-	-	-	
10-20 are glas	-	4	22	6	1	-	-	
20-30 are glas	-	-	1	8	4	-	-	
30-40 are glas	-	-	-	1	5	-	-	
40-50 are glas	-	1	1	1	1	4	1	
≥ 50 are glas	1	-	-	-	-	-	2	
Na mutaties	9	15	33	13	6	9	3	
In groep gekomen +	3	1	2	-	-	-	-	6
In 1970	12	16	35	13	6	9	3	94

*) Totaal per regel situatie in 1970, per kolom situatie in 1965, de omliggende aantallen zijn dus niet van type veranderd.

- 1) Deze teelt heeft b.v. een lagere arbeidsbehoefte dan de droog te oogsten erwten, die onder de akkerbouwgewassen staan.
- 2) Zie artikel "Teeltplan akkerbouw" in het Groninger Landbouwblad van 5 maart 1971.

De ontwikkeling van de glastuinbouw in dit gebied is weinig florissant. Het totale areaal was in 1970 2 ha kleiner dan in 1965. Uit tabel 25 blijkt dat het aantal "verkleiningen" van het bedrijfsareaal het aantal "vergrotingen" van het bedrijfsareaal overtrof. Wanneer we bedenken dat voor groenteteelt onder glas bedrijfseconomisch gezien een bedrijf minstens 60 are glas moet hebben en voor bloemeteelt onder glas minstens 30 are glas, dan zijn er van de 94 tuindersbedrijven vier die hieraan voldoen.

Op de kleinere bedrijven komt nogal wat plat glas voor. De teelt van bloemen onder glas nam iets toe, momenteel zijn er een zeventiental bedrijven met bloemeteelt onder glas en een twintigtal met fruitteelt onder glas.

In Hoofdstuk II is reeds de verwachting uitgesproken dat het aantal tuindersbedrijven snel zal blijven afnemen. Als alternatief voor stimuleringsmaatregelen, zoals die in het recente verleden vaak zijn voorgesteld als het ging over de glastuinbouw in de noordelijke provincies, is er dringend behoefte aan een bijdrageregeling bij liquidatie van bedrijven.

Ten opzichte van de glastuinbouw in de centra in het westen van het land zijn er vele ongunstige factoren voor de verspreide kleine groepjes glastuinders in het noorden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de produktievermeerdering tot eind 1970 die de Werkgroep Tuinbouw van de Bestuurscommissie Noorden des Lands zich in 1966 als doel had gesteld, niet is bereikt. Om de concentratie van de tuinbouw in de drie noordelijke provincies te versterken kan nu via het O.- en S.-fonds een bijdrage worden verkregen voor bedrijven in vier concentratiegebieden aldaar. Voor de provincie Groningen is dit Hoogezand-Sappemeer. Ook in het voorontwerp structuurplan Uithuizen-Uithuizermeeden van maart 1971 wordt aangenomen dat intensieve tuinbouw hier niet tot ontwikkeling zal komen. Het ten noorden van Uithuizermeeden, destijds voor de tuinbouw ontsloten gebied, heeft in dit plan inmiddels een woonbestemming gekregen.

Waarschijnlijk zal de glastuinbouw in het onderhavige gebied niet geheel verdwijnen. Het meest aannemelijk is dat de glasbedrijven, die er blijven, zullen produceren voor de plaatselijke consumptie en/of gecombineerd met verzorgende beroepen (groentewinkel, bloemenmagazijn, hoveniersbedrijf e.d.).

§ 5. Arbeidsbezetting en arbeidsproductiviteit

In Hoofdstuk I werd reeds vermeld dat het aantal in de landbouw werkenden in het recente verleden sterk is teruggelopen. Vlak na de oorlog (in 1947) was 51% van de globaal in het gebied wonende mannelijke beroepsbevolking in de landbouw werkzaam, tien jaar geleden (in 1960) was dit nog + 43% en thans is dit percentage te ramen op 20. Deze vermindering werd sterk overwegend door het verloop van het aantal arbeiders op de bedrijven bepaald.

Tabel 26. Arbeidskrachten op de landbouwbedrijven in 1965 en 1970

	Aantal bedrijven		Aant. meewerkende gezinsl.		Aantal arbeiders		Aant. arbeidskrachten totaal		per bedrijf	
	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70
< 20 ha	79	63	12	6	13	6	99	75	1,3	1,2
20-30 ha	68	52	24	12	45	13	138	80	2,0	1,5
30-50 ha	139	128	30	30	219	103	391	272	2,8	2,1
50-70 ha	68	79	16	21	186	125	275	231	4,0	2,9
≥ 70 ha	25	32	1	14	114	80	140	129	5,6	4,0
Totaal	379	354	83	83	577	327	1 043	787	2,8	2,2
Uithuizen	134	129	25	28	228	124	394	291	2,9	2,3
Noordpolder	73	69	11	7	174	101	258	180	3,5	2,6
Z.moz. west	62	54	20	16	30	22	108	93	1,7	1,7
Z.moz. oost	67	65	17	25	87	43	170	140	2,5	2,2
N.mozaïekgebied	43	37	10	7	58	37	113	83	2,6	2,2

Dit aantal liep nl. tot bijna de helft terug. Alleen in Noordpolder maken de vaste arbeiders nu nog meer dan de helft van de totale vaste bezetting uit, terwijl dit in het westelijke deel van het zuidelijk mozaïekgebied maar ongeveer een kwart is. De vermindering van de vaste bezetting had een groter effect naarmate de bedrijven groter zijn. Op de bedrijven van 30 tot 50 ha was b.v. in 1970 gemiddeld 0,5 man minder, op de bedrijven van 50 tot 70 ha 1 man en op de bedrijven van minstens 70 ha 1,5 man. Onder invloed daarvan vond de sterkste vermindering van de arbeidsbezetting plaats in Noordpolder en ten westen van het Boterdiep praktisch niet.

De oppervlakte cultuurgrond per vaste arbeidskracht is per grootteklasse bezien verder uiteen gaan lopen. Deze oppervlakte steeg voor de bedrijven van 20 tot 30 ha met iets minder dan 4 ha tot 16,5 ha, voor de bedrijven van 30 tot 50 ha met 4,5 tot 18,5 ha, voor de bedrijven van 50 tot 70 ha met 5,5 tot 20 ha en voor de bedrijven van minstens 70 ha met 7 tot 23 ha. De oppervlakte per vaste arbeidskracht loopt naar bedrijfstype uiteen van gemiddeld 20 ha voor de bouwbedrijven tot 17 ha voor de gemengde bedrijven en 12 ha voor de veebedrijven.

Gesteld kan worden dat één man circa 100 sbe 1) alleen moet kunnen runnen. Deze produktieomvang van 100 sbe komt overeen met een akkerbouwbedrijf op zeeklei in het noorden van het land van + 23,50 ha met een kwart hakvruchten 2). Uit bijlage 2 blijkt dat deze verhouding in het teeltplan overeenkomt met de landbouwbedrijven in het ruilverkavelingsgebied. Het gemiddelde van 20 ha per vaste arbeidskracht op de bouwbe-

1) Standaardbedrijfseenheden.

2) Ontleend aan: "De toekomstige ontwikkeling van de mannelijke beroepsbevolking en van de werkgelegenheid in de land- en tuinbouw in het Noorden"; LEI-publikatie blz. 19, augustus 1970.

drijven (wat een toeneming sedert 1963 betekent met 6 ha) steekt bepaald gunstig af bij de andere gebieden. De spreiding van het aantal vaste krachten op de bedrijven van ongeveer dezelfde omvang is echter groot. Er zal nog een belangrijk aantal arbeidskrachten moeten afvloeien om meer algemeen dan tot nu toe een behoorlijke arbeidsproductiviteit te halen. Met name geldt dit voor het bedrijfstype bouwbedrijven. Tabel 27 illustreert dit duidelijk.

Tabel 27 Omvang vaste arbeidsbezetting naar omvang van de bedrijven (1970)

	Aantal landbouwbedrijven in 1970						totaal
	met vaste kern van man						
	1	2 1)	3	4	5	≥ 6	
Bouwbedrijven:							
< 20 ha	4	1	-	-	-	-	5
20- 30 ha	13	13 (7)	2	-	-	-	28
30- 40 ha	14	27 (22)	5	-	1	-	47
40- 50 ha	8	17 (15)	16	5	-	-	46
50- 60 ha	1	18 (14)	14	2	1	-	36
60- 70 ha	-	5 (3)	14	5	3	-	27
70- 80 ha	-	2 (2)	2	2	1	1	8
80- 90 ha	-	1 (1)	2	2	1	1	7
90-100 ha	-	-	3	3	-	-	6
≥ 100 ha	-	1 (1)	-	-	4	1	6
Totaal	40	85 (65)	58	19	11	3	216
Gemengde bedrijven	25	20 (12)	17	9	-	1	72
Veebedrijven	44	17 (8)	5	-	-	-	66

1) Tussen haakjes waarvan met arbeider.

Als we b.v. de bedrijven met een vaste kern van 2, resp. 3 man bezien dan blijkt de grootte te variëren van kleiner dan 30 ha tot groter dan 90 ha. Wat dus wil zeggen variërend van minder dan 15 ha per man tot meer dan 30 ha per man (het dubbele). Uitgaande van de norm van 23,5 ha per man is te berekenen dat op de 216 bouwbedrijven de vaste arbeidsbezetting globaal 120 man minder moet kunnen tellen. Dit zou betekenen dat de helft van het aantal vaste arbeiders op deze bedrijven (in 1970 257) zou kunnen afvloeien. Dit is vanzelfsprekend een grove benadering. Toch ook weer niet zo grof als ze op het eerste gezicht lijkt. Zo gaat het bij de spreiding in tabel 27 alleen over bouwbedrijven, zo blijken de verschillen in bouwplan van bouwbedrijven in de onderscheiden grootteklassen niet belangrijk te zijn (zie bijlage 2). Bij de beschouwing over de bouwplantypes bleek immers dat er tussen de intensiteit van de bedrijfsvoering en de arbeidsbezetting geen duidelijke relatie was (zie b.v. tabel 21). De spruitenteelt b.v. doorkruist dit niet in belangrijke mate. Overigens is de

norm van 23,5 ha per man ook maar betrekkelijk. De nieuwe akkerbouwbedrijven in Oostelijk Flevoland van + 30 ha zijn eenmansbedrijven, waar de boer alleen het werk verricht in combinatie met burenhulp en hulp van de loonwerker. Het staat wel vast dat, naarmate de tijd voortschrijdt, het areaal per man verder zal moeten stijgen.

Wel is het zo dat verhoging van de arbeidsproduktiviteit hier niet alleen moet komen van vermindering van het aantal arbeiders. Wedenken nu aan de bedrijven die reeds eenmansbedrijf zijn en aan de tweemansbedrijven waarop geen vaste arbeider meewerkt 1). Bij de gemengde bedrijven maar vooral bij de veebedrijven zijn deze groepen relatief veel en veel groter dan bij de bouwbedrijven. Op deze bedrijven ligt het dus anders. Van mogelijkheden tot produktieomvangvergroting los van bedrijfsoppervlaktevergroting zoals overgang op arbeidsintensieve teelten en dierlijke veredelingsproduktie moet men niet te veel verwachten. De voorheen intensievere teelten, zoals van grovere tuinbouwgewassen, worden dit steeds minder door toenemende mechanisatiemogelijkheden juist voor deze teelten. De dierlijke veredelingsproduktie past wellicht nog het best op het meermansbedrijf en niet op het eenmansbedrijf. Van produktieomvangvergroting los van bedrijfsoppervlaktevergroting is nog het meest te verwachten door omzetten van bouwland in grasland en verzwaring van de melkveebezetting op het grasland.

Uit de spreiding in tabel 27 is af te leiden dat het afnemingsproces van het aantal vaste krachten op de bedrijven nog gaande is. Daarnaast zal ook ten behoeve van een hogere arbeidsproduktiviteit het aantal bedrijven kleiner moeten worden en zullen de bedrijven groter moeten worden. Voor een rendabele exploitatie zal het voor een belangrijk deel van de bedrijven bij de huidige bedrijfsgrootte moeilijk zijn een tweemansopzet te handhaven. Anderzijds zijn de nadelen van een éénmansbedrijf algemeen bekend.

Tenslotte nog enkele aanhalingen uit een pas verschenen LEI-publicatie over optimale combinatie van grond, arbeid en kapitaal op akkerbouwbedrijven 2). Het onderzoek is gebaseerd op de situatie in de Noord-oostpolder, wat betekent dat van uitgesproken gunstige produktieomstandigheden is uitgegaan, zoals ruimere gewassenkeuze, betere kg-opbrengsten, betere verkaveling en ontsluiting dan in het ruilverkavelingsgebied. Daardoor zijn de uitkomsten van het verrichte onderzoek weliswaar niet representatief, maar ze kunnen wellicht inspireren tot een zo ver mogelijk gaande benadering.

Allereerst bleek dat voor het verkrijgen van een optimaal bedrijfsresultaat de teelt van hakvruchten (aardappelen, bieten en uien) belangrijk is. (Dit is reeds een aanknopingspunt voor het ruilverkavelingsgebied, al is het geen opzienbarende ontdekking). Daarbij is thans een arbeidsbezetting nodig van 1 man op ongeveer 30 ha. Gebleken is dat onder de huidige omstandigheden een driemansakkerbouwbedrijf van 80 ha, uitgerust

-
- 1) Hoofdzakelijk vader-zoonbedrijven en enkele bedrijven van gebroeders.
 - 2) LEI-publicatie No. 3.19 van K. Klaassens en Drs. J. de Veer; februari 1971.

met werktuigen met naar verhouding een kleine capaciteit een eenheid vormt waarbij de produktiefactoren zodanig kunnen worden samengevoegd dat vrijwel een economisch optimaal bedrijfsresultaat kan worden verkregen. Voor een goede benutting van een grotere machinecapaciteit is het noodzakelijk de personeelsbezetting uit te breiden tot 5 à 6 man en ook de bedrijfsoppervlakte verder te vergroten tot 160 à 180 ha 1). De oppervlakten, waarbij een economisch verantwoorde exploitatie en doelmatige benutting van de diverse onderdelen van de uitrusting kunnen worden verkregen, zullen nog sterk toenemen. Bij de toekomstige prijsverhoudingen en mechanisatiemogelijkheden is waarschijnlijk een optimale bezetting van de capaciteit van werktuigen en arbeidskrachten pas mogelijk in eenheden van 260 à 300 ha. Uit deze berekeningen resulteerde een oppervlakte van 50 ha per man bij een zeer intensief bouwplan als optimaal. Een bedrijf met een oppervlakte van minder dan 50 ha zou onder die verhoudingen geen volledige werkgelegenheid bieden voor één man. Bij het afstoten van werkzaamheden aan loonwerkbedrijven zal de noodzakelijke minimumoppervlakte zelfs nog groter zijn. Waarschijnlijk zou nl. blijken dat voor een steeds groter deel van de werkzaamheden exploitatie van eigen werktuigen niet langer economisch verantwoord is.

§ 6. Bedrijfsuitkomsten

Uit het gebied zijn slechts weinig boekhoudingen beschikbaar. We moeten dan ook genoegen nemen met gegevens over de Noordelijke Bouwstreek ofwel het Hogeland, waarin het gebied ligt. Van belangrijke kengedaten zijn de groepsgemiddelden van alle LEI-bedrijven in het Hogeland gesteld naast die van de bedrijven in het zuidwestelijk zeeleigebied.

1969 - 1970	Hogeland	Z.W. zeeleigebied
Bedrijfsoppervlakte in ha	49	35
Bouwland in % van totale opp.	87	91
Granen in % van het bouwland	59	40
Aantal v.a.k.	2,7	2,0
Hectaren per v.a.k.	18,1	17,7
Bewerkingseenheden per ha	142	151
Bewerkingseenheden per v.a.k.	2565	2667

Wanneer we hierna de bedrijfsuitkomsten beschouwen kunnen we voorop stellen dat de 31 LEI-bedrijven in het Hogeland vergeleken met die in het zuidwestelijk zeeleigebied (een aantal van 90) aanmerkelijk groter zijn, voor een iets kleiner deel uit bouwland bestaan, een veel groter deel van het bouwland met granen hebben, een weinig groter areaal per v.a.k. bestrijken, minder bewerkingseenheden per ha hebben en minder per v.a.k. opleveren.

1) Dit doet vermoeden dat er in het ruilverkavelingsgebied een niet onaanzienlijk aantal bedrijven een in verhouding te grote machinecapaciteit heeft.

Tabel 28. Het verloop van het netto-overschot voor het Hogeland en het zuidwestelijk zeekleigebied

Boekjaar 1)	Netto-overschot in gulden			
	per 100 bewerkingseenheden		per ha	
	Hogeland	Z.W. zeeklei	Hogeland	Z.W. zeeklei
1969/'70	184	439	278	643
1968/'69	2	230	3	341
1967/'68	84	247	109	342
1966/'67	93	273	144	378
1965/'66	- 34	467	- 39	613
1964/'65	306	508	388	637
1963/'64	40	163	49	202

1) Lopend van begin mei tot eind april.

In vergelijking met het zuidwestelijk zeekleigebied blijven de bedrijfsuitkomsten in het Hogeland sterk achter. Dit is slechts voor een gering deel te verklaren uit een geringere produktieomvang per arbeidskracht. Enerzijds is het areaal per v.a.k. er dus iets groter, maar anderzijds is het bouwplan er minder intensief. De ongunstiger resultaten zijn een gevolg van een in vergelijking met het zuidwestelijk zeekleigebied lager opbrengstniveau van de gewassen en het verschil in bouwplan.

De relatief goede uitkomsten over het boekjaar 1969 - 1970 zijn voor een belangrijk deel het gevolg van de hoge opbrengstprijzen van aardappelen in dat jaar. Waarschijnlijk mede door het lagere opbrengstniveau was bij voorbeeld het saldo "opbrengst minus toegerekende kosten" voor consumptieaardappelen op de LEI-bedrijven in het Hogeland gemiddeld 4 400 gulden per ha tegen in het zuidwestelijk zeekleigebied 5 500 gulden per ha, terwijl de pootaardappelen - die in het Hogeland een grote rol bij de bedrijfsuitkomsten spelen en in het zuidwestelijk zeekleigebied niet belangrijk zijn - lagere saldo-opbrengsten hadden dan de consumptieaardappelen.

Uit de tabel blijkt - naast dus veel lagere bedrijfsuitkomsten in het Hogeland - ook het veel grilliger verloop van de bedrijfsuitkomsten in het Hogeland. Zo zijn deze over de boekjaren 1968/'69, 1967/'66 en 1966/'67 voor het zuidwestelijk zeekleigebied nagenoeg gelijk, terwijl ze voor het Hogeland over dezelfde jaren sterk schommelden.

SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING

1. Deze verkenning gaat over de ruilverkavelingsgebieden Noordpolder en Uithuizen-Uithuizermeeden in Noord-Groningen. Deze twee blokken te zamen zijn verdeeld in drie deelgebieden, nl. Uithuizen-Uithuizermeeden, Noordpolder en het mozaïekgebied. Waar nodig wordt laatstgenoemde deelgebied onderscheiden in een zuidelijk en een noordelijk mozaïekgebied en het zuidelijke weer - in verband met de bodemgesteldheid - in een westelijk en een oostelijk deel, waarbij het Boterdiep de grens vormt.
2. In het gebied liggen een groot aantal dorpen. In alle betrokken gemeenten met uitzondering van Uithuizen daalde in de naoorlogse periode het aantal inwoners geleidelijk. Voor Uithuizen is in de laatste jaren zelfs van een toeneming sprake.
De ontwikkeling van de plaatselijke werkgelegenheid bleef ver achter bij het verloop van de mannelijke beroepspersonen. De betekenis van de land- en tuinbouw als werkgelegenheid nam sterk af. Van de + 5 600 mannelijke beroepspersonen die thans in het gebied wonen, werken er naar schatting + 1 200 in de landbouw, + 1 400 in "verzorgende" beroepen ter plaatse, + 600 op niet-agrarische arbeidsplaatsen in het gebied, waardoor er + 2 400 arbeidsplaatsen voor mannen in het gebied te kort zijn. Werkgelegenheid voor pendelaars uit Noord-Groningen bieden met name de stad Groningen en het Eemshavengebied.
3. Het gebied grenst aan het Eemshavenproject. De ontwikkeling daarvan zal grote invloed hebben op de toekomst van met name Uithuizen en Uithuizermeeden. Het territorium van deze twee gemeenten zal nl. een belangrijke woonfunctie gaan vervullen. Er wordt gedacht aan een inwonertal van 25 000 à 30 000 rond het jaar 2000 tegen nu 10 000. Voor de andere woonkernen is een veel geringere groei te verwachten. In het zuidwestelijk deel van het ruilverkavelingsgebied zijn geen belangrijke ruimtelijke ontwikkelingen buiten de landbouw te verwachten. Onder invloed van het Eemshavenproject zullen belangrijke nieuwe verkeersverbindingen, ten dele door het gebied, worden aangelegd. De fasering is nog in het vage, ook wat betreft genoemd project. Volgens de plannen zouden bij de tweede fase binnendijkse gronden, en daarvoor cultuurgrond in het blok, gemoeid zijn.
4. Van de + 15 000 ha, die de 708 geregistreerden in het gebied in 1970 in gebruik hadden, hoorde 97% bij landbouwbedrijven en hadden de tuinders, de C-ers en de D-ers elk 1% in gebruik. Van deze 708 geregistreerden was 50% (een aantal van 354) landbouwer, 13% tuinder, 23% C-er en 12% D-er.
De landbouwbedrijven zijn naar bedrijfstype ingedeeld in bouwbedrijven, gemengde (bouw- en vee)bedrijven en veebedrijven. De grootste

groep landbouwbedrijven vormen de bouwbedrijven. In 1970 was 61% bouwbedrijf, 20% gemengd bedrijf en 19% veebedrijf. De mutaties rondom de groep landbouwbedrijven waren de laatste vijf jaren weinig omvangrijk. Het aantal als zelfstandige eenheid geëxploiteerde bedrijven verminderde per saldo met gemiddeld 1,3 à 1,4% per jaar. Daarmee is de groep landbouwbedrijven nog het minst teruggelopen. De volgorde naar sterkere vermindering van het aantal is namelijk landbouwers, D-ers, C-ers, tuinders. Door de mutaties binnen de groep landbouwbedrijven nam het aantal bouwbedrijven af, het aantal veebedrijven toe en het aantal gemengde bedrijven sterk toe.

5. Mede door bundeling van bedrijven (bedrijfshoofden met meerdere "bedrijven") verbeterde in de laatste vijf jaren de bedrijfsgroottestructuur merkbaar. Het gebied, met name de twee noordelijke deelgebieden, had toch al reeds grote tot zeer grote bouwbedrijven. Bundeling van bedrijven tot één exploitatie is nog het eenvoudigst te verwezenlijken voor bouwbedrijven, zelfs als de bedrijven iets verder uit elkaar liggen. Niet in alle gevallen zal dit echter definitief samengaan van oorspronkelijke aparte bedrijven betekenen.

Het is goed bij het bezien van de bedrijfsgroottestructuur ook de bedrijfstypen te betrekken. Van de bouwbedrijven was in 1970 15% kleiner dan 30 ha, 43% van 30 tot 50 ha en 42% minstens 50 ha, van de veebedrijven in 1970 was 85% kleiner dan 30 ha, 11% van 30 tot 50 ha en 4% minstens 50 ha. De gemengde bedrijven nemen hier een tussenpositie in, 36% is kleiner dan 30 ha, 39% van 30 tot 50 ha en 25% minstens 50 ha.

6. Gezien het betrekkelijk grote aantal mutaties dat zich voordeed, is de vermindering van het aantal landbouwbedrijven klein. Dit komt doordat een groot aantal bedrijven door een niet-familieelid van een abdicerend bedrijfshoofd werd overgenomen. Met name voor minder kleine bedrijven was er belangstelling van "vreemden". Aan te nemen is dat ook in de nabije toekomst het reservoir van gegadigden van buiten het gebied voor een vrijkomend bedrijf in het gebied nog lang niet is uitgeput. Wel is een steeds kritischer wordende instelling ten aanzien van bij voorbeeld de bedrijfsgrootte te verwachten. De aantalsontwikkeling in de nabije toekomst zal dus sterk afhangen van de mate waarin vreemden bedrijven in het gebied zullen overnemen. De gebruikelijke extrapolatie heeft dan ook maar betrekkelijke waarde. Ze komt voor de komende 15 jaar uit op een gemiddelde afneming per jaar van 2,6%, een versnelling dus ten opzichte van de laatste vijf jaar (gemiddeld 1,4%). De grote verschillen tussen de deelgebieden die daarbij optraden in het recente verleden, zijn daarin niet terug te vinden. Te zamen beslaan de landbouwbedrijven van oudere bedrijfshoofden zonder een opvolger in eigen kring 2 500 ha en de bedrijven waarop over de opvolging nog onzekerheid bestaat 1 300 ha. Daarenboven is ook een relatieve stijging van het aantal "beroepsveranderaars" aanmerkelijk. Mogelijkheden tot nog een belangrijke verbetering van de bedrijfsgroottestructuur zijn dus in ruime mate aanwezig.

7. De groep tuindersbedrijven verminderde veel sterker, namelijk met gemiddeld 6,3% per jaar. Beroepsverandering had hierop grote invloed, veel groter dan bij de landbouwbedrijven. Van de 94 tuindersbedrijven die er in 1970 nog waren, was driekwart kleiner dan 3 ha. Het merendeel van de tuinders heeft glasteelten. Er is een kleine concentratie bedrijven in Zandweer en aan de Menkema's Uiterdijk. Het ziet ernaar uit dat het aantal tuindersbedrijven snel zal blijven afnemen. Enerzijds door de vele oudere tuinders zonder opvolger en anderzijds door beroepsverandering van jongere tuinders. Er worden reeds bedrijven aangehouden die men graag kwijt wil, maar die onverkoopt zijn. Het ten noorden van Uithuizermeeden, destijds voor de tuinbouw ontsloten gebied, is inmiddels een woonbestemming toegedacht.
8. Over de C- en D-groepen kunnen we kort zijn. Ze nemen geen belangrijke plaats in. Het waren vooral de landarbeiders die de kern van deze groepen uitmaakten. Het lijkt waarschijnlijk dat - onder invloed van toenemende niet-agrarische werkgelegenheid in de omgeving en stijgend voorzieningsniveau ter plaatse - het C- en D-grondgebruik verder zal afnemen.
9. Veranderingen in de akkerbouw hebben invloed op de beoordeling van de bedrijfsgebouwen, zoals bij voorbeeld het meer direct afvoeren en minder opslaan op het bedrijf van de produkten. Daarnaast stelt de moderne akkerbouw steeds hogere eisen aan vooral de afmetingen en vormen van de gebruikskavels. In verband hiermee kan verwezen worden naar een zeer recente publikatie, getiteld "Kosten en baten van perceelsvergroting voor een akkerbouwbedrijf van ca. 50 ha in de ruilverkaveling De Marne". Het in het kader van ruilverkavelingen "vastleggen" van bedrijven, zoals dat in het verleden gebeurde, past niet meer in de voortschrijdende behoefte aan bedrijfsvergroting. De gegevens over de verkaveling anno 1970 hebben dan ook betrekkelijke waarde. Zo stelt een mogelijke overgang naar (meer) melkvee andere eisen aan de verkaveling dan wanneer het de bedoeling is een bouwbedrijf zonder melkvee te (blijven) voeren. Zo doorkruist het samen gaan exploiteren van bedrijven de verkavelingssituatie van voorheen zelfstandig geëxploiteerde bedrijfseenheden.
10. Het gebied heeft een laag percentage van vreemden gepachte grond. In Noordpolder is b.v. 14% van de 3 000 ha van de bouwbedrijven gepacht van niet-familieleden. Landeigenaren zijn steeds minder geneigd te verpachten. Alternatieven zijn verkopen of zelf beheren. Dit laatste geldt met name voor bouwbedrijven. De belangstelling van institutionele beleggers voor onroerend goed in de vorm van grote landbouwbedrijven lijkt voorbij te zijn. Op eigendomsbasis valt het - zelfs onder gunstige produktieomstandigheden - niet mee een behoorlijk arbeidsinkomen te halen. Zeker niet wanneer daarin ook nog ruimte moet zijn voor reserveringen voor komende ontwikkelingen.

11. Naarmate de bedrijven kleiner zijn bestaan ze uit meer grasland en minder bouwland. In de laatste jaren is dit aspect versterkt. Van de totale cultuurgrond nam het percentage grasland inclusief kunstweide toe van 17 in 1965 tot 20 in 1970. Alleen in Noordpolder bleef dit percentage in beide jaren gelijk op 13. Overigens ontlopen deze percentages elkaar in Uithuizen, Noordpolder, het noordelijk mozaïekgebied en het oostelijk deel van het zuidelijk mozaïekgebied niet veel. In het westelijk deel van het zuidelijk mozaïekgebied (ten westen van het Boterdiep) onderging het grasland een grote uitbreiding en beslaat daar nu 67% van de cultuurgrond. Het is dan ook te overwegen om dit gebied volledig als weidegebied in te richten. Zeker in ruilverkavelingsverband zullen hiervoor nog meer mogelijkheden aanwezig zijn, waarbij b.v. uitruil met andere gebieden een rol kan spelen. Ongeveer een kwart van het grasland is kunstweide; op de gemengde bedrijven zelfs de helft.

12. Op vele bouwbedrijven valt een terugdringen te constateren van de dominerende plaats van de granen in het bouwplan en vooral een uitbreiding van de teelt van hakvruchten. Zo verdubbelde het aantal bedrijven met minder dan de helft van de bouwlandoppervlakte met granen en met minstens 30% hakvruchten. Toch had in 1970 nog een kwart van de bouwbedrijven minstens 70% granen.

De verscheidenheid is groot. Er zijn b.v. enerzijds bedrijven kleiner dan 30 ha met minstens 70% granen en anderzijds bedrijven van minstens 70 ha met minder dan 50% granen en minstens 30% hakvruchten. Ook is de grootte van de vaste arbeidskern niet altijd evenredig aan de produktieomvang. Op de bedrijven van 30 tot 50 ha - nog steeds de grootste groep bouwbedrijven - valt een algemene tendentie te bespeuren naar intensivering en tevens vereenvoudiging van het bouwplan. Het eerste door méér hakvruchten en het laatste door vermindering van het aandeel aan z.g. overige gewassen 1). Op vele bedrijven zou echter ook de vaste arbeidskern kleiner moeten zijn. Het grote verschil in aantal ha per man wordt niet in de eerste plaats door het bouwplantype maar door de omvang van de vaste arbeidskern veroorzaakt.

Het is zeer wel mogelijk dat de ontwikkeling in de richting naar méér hakvruchten nog iets verder zal gaan 2). Van overheidswege bestaan plannen in Noord-Groningen de omschakeling van granen naar vervangende gewassen te stimuleren. Of men langdurig succes zal hebben met andere gewassen dan granen en hakvruchten valt niet te voorzien. Het is daarom niet te vergelijken met de (lichte) verschuiving naar méér grasland ten behoeve van de melkveehouderij.

1) Gewassen naast de granen en de hakvruchten.

2) In de sociaal-economische verkenning "De Marne" werd enkele jaren geleden (1968) gesteld dat het volgens uitkomsten van programmeringen toen niet aantrekkelijk zou zijn het areaal hakvruchten verder uit te breiden dan tot $\pm 25\%$ van het bouwland.

13. Vijf jaar geleden kwam op 96% van de landbouwbedrijven grasland voor, veelal in kleine eenheden. Uit vergelijking met de gegevens uit 1970 blijkt dat het aantal bedrijven met kleine eenheden grasland sterk afnam. Daarentegen nam het aantal bedrijven dat praktisch zonder grasland is toe, eveneens het aantal met hogere percentages grasland en ook het aantal dat praktisch geheel uit grasland bestaat. Vooral onder de grotere bedrijven komen bedrijven zonder grasland voor. De ontwikkeling in de deelgebieden is daardoor ook verschillend. Zo is in het zuidelijk mozaïekgebied ten westen van het Boterdiep, waar de bedrijven gemiddeld 24 ha kleiner zijn dan in Noordpolder en waar de gronden minder geschikt zijn voor akkerbouw, de verschuiving naar méér grasland het grootst en in Noordpolder het geringst. Het is aannemelijk dat in de nabije toekomst ten westen van het Boterdiep het areaal grasland verder zal toenemen ten koste van het areaal bouwland. Voor de overige onderscheiden gebieden ligt dit niet voor de hand. Incidenteel omzetten van bouwland in grasland (mede onder invloed van de beperkte bedrijfsoppervlakte) zal hier wellicht niet opwegen tegen het verdwijnen van kleine bedrijfs-eenheden grasland.

In grove lijnen was de ontwikkeling van de melkveehouderij op de bedrijven navenant. Dat wil zeggen een sterke vermindering van kleine veestapels en een toeneming van grotere eenheden enerzijds en van bedrijven zonder melkvee anderzijds. Deze ontwikkeling is nog lang niet ten einde. Zo waren er in 1970 nog 65 bedrijven met 1 tot 5 koeien en 30 met 5 tot 10 koeien.

14. Meerdere bedrijfstakken op één bedrijf komen hier praktisch uitsluitend voor in de vorm van akkerbouw en graslandexploitatie. Het aantal gemengde bedrijven met akkerbouw en graslandexploitatie, waarbij beide bedrijfstakken minstens een derde van het totale aantal sbe uitmaken, nam sterk toe. Wanneer beide produktietakken voldoende omvang hebben (iedere produktietak minstens voor één v.a.k.) is er voor een gemengd bedrijf veel te zeggen. Er zijn echter nogal wat bedrijven in het gebied waar dit niet zo is. Zo waren op 33 van de 72 gemengde bedrijven in 1970 minder dan 20 melkkoeien aanwezig en zijn 26 gemengde bedrijven kleiner dan 30 ha. Vele bouwbedrijven in het gebied zullen als zuiver bouwbedrijf moeilijk een tweemansopzet kunnen handhaven. Wanneer belangrijke bedrijfsoppervlaktevergroting niet verwezenlijkt kan worden, zou uitbreiding van het bedrijf door invoering van dierlijke veredelingsproductie (b.v. varkensmesterij) te overwegen zijn 1).

1) Zie b.v. de LEI-publikatie "Akkerbouw en varkensmesterij op het Oldambtsterbedrijf" door J. Beumer, Drs. J. de Veer en P.P. Wijk; oktober 1970.

Het is echter niet te verwachten dat dit in grote mate zal gebeuren. Voor de boeren die alleen in de rundveehouderijrichting hun bedrijf willen ontwikkelen en daarbij denken aan 40 koeien is het ook niet eenvoudig om tot een rendabele opzet te komen. Zo lijkt het erop dat het bouwen van een ligboxenstal in zo'n geval alleen verantwoord is als deze zodanig flexibel is dat deze later gemakkelijk vergroot kan worden 1). Ook voor melkveebedrijven die in die richting in hun uitbreidingsmogelijkheden beperkt worden (door oppervlakte en/of door gebouwen) zou invoering van dierlijke veredelingsproductie (b.v. kalvermesterij) te overwegen zijn. Bij het zoeken naar nieuwe wegen zou men ook eens aan de schapenhouderij kunnen denken 2), al betekent dit uiteraard geen intensivering.

15. Afgezien van op de als zodanig onderscheiden tuindersbedrijven komt ook tuinbouw voor op de landbouwbedrijven. De betekenis daarvan is moeilijk vast te stellen. Afgezien van de spruitenteelt betreft het areaal aan z.g. tuinbouwteelten hoofdzakelijk akkerbouwmatig te telen gewassen. Bij het zoeken naar een breder bouwplan zullen zeker nog meer dergelijke gewassen naar de grotere bouwbedrijven verschuiven. Mogelijk gaat ook de spruitenteelt daartoe behoren. Voor het gros van de bouwbedrijven zullen de mogelijkheden voor deze teelten (b.v. voor de conservenindustrie) hoogstwaarschijnlijk zeer beperkt blijven en moet rekening worden gehouden met toenemende concurrentie uit het buitenland.
16. Het aantal arbeiders op de bedrijven liep in vijf jaar tot bijna de helft terug. Op grotere bedrijven is vermindering eerder te bereiken dan op kleinere, het effect was er dan ook groter. Zo was op de bedrijven van minstens 70 ha in 1970 1,5 man minder vast werkzaam dan in 1965.
We kunnen stellen dat één man 100 sbe aankan en dat deze productieomvang aanwezig is op een bouwbedrijf in deze streek van 20 tot 25 ha. Dan is het gemiddelde van 20 ha per man op de bouwbedrijven hier nog zo slecht niet. De spreiding in de grootte van de vaste arbeidskern op bedrijven van ongeveer dezelfde omvang is echter groot. Uitgaande van de genoemde norm zou de helft van het aantal vaste arbeiders op de bouwbedrijven nog kunnen afvloeien.
Het spreekt overigens vanzelf dat verbetering van de produktiviteitsstructuur niet alleen moet komen van vermindering van het aantal betaalde arbeiders. Er zijn tientallen bedrijven die reeds eenmansbedrijf zijn of tweemansbedrijf zonder vaste arbeider.

1) Zie artikel "Bedrijfsontwikkeling in de rundveehouderij (een ligboxenstal voor 40 koeien een moeilijke zaak)" door A. Wijdeven in De Boerderij van 21 april 1971.

2) Zie artikel "Schapenhouderij is boeiende bedrijfstak geworden" in De Boerderij van 14 april 1971.

Van mogelijkheden tot produktieomvangvergroting los van bedrijfsoppervlaktevergroting zoals overgang op arbeidsintensievere teelten en dierlijke veredelingsproduktie moet men niet te veel verwachten. De beste kansen bieden waarschijnlijk omzetten van bouwland in grasland en verzwaring van de melkveebezetting op het grasland. De oppervlakten, waarbij een economisch verantwoorde exploitatie en doelmatige benutting van de diverse onderdelen van de uitrusting kunnen worden verkregen, zullen nog sterk toenemen. Gebleken is dat onder de huidige omstandigheden een driemansbouwbedrijf van 80 ha, uitgerust met werktuigen met naar verhouding een kleine capaciteit een eenheid vormt waarbij een economisch optimaal bedrijfsresultaat kan worden verkregen. Dit doet vermoeden dat er in het gebied een niet onaanzienlijk aantal bedrijven een in verhouding te grote werktuigencapaciteit heeft. Meer en nauwer samenwerken van bedrijfshoofden zou waarschijnlijk het bedrijfsresultaat van ieder van hen ten goede komen.

17. In vergelijking met het zuidwestelijk zeeleigebied blijven de bedrijfsuitkomsten in het Hogeland achter. De ongunstiger resultaten zijn een gevolg van een in vergelijking met het zuidwestelijk zeeleigebied lager opbrengstniveau van de gewassen en het verschil in bouwplan en niet meer zozeer van een geringere produktieomvang per arbeidskracht, zoals dit in het recente verleden van invloed was. Behalve dat de bedrijfsuitkomsten voor het Hogeland lager zijn hebben ze ook een veel grilliger verloop.

Toelichting op enkele vaak gebruikte termen

1. Beroepsgroepen

De bij het LEI gebruikelijke indeling van de grondgebruikers in beroepsgroepen onderscheidt:

- A-grondgebruikers: het bedrijfshoofd besteedt zijn arbeidstijd geheel aan het eigen bedrijf;
- B-grondgebruikers: meer dan de helft van de arbeidstijd wordt aan het eigen bedrijf besteed, tevens heeft het bedrijfshoofd nog een nevenberoep;
- C-grondgebruikers: minder dan de helft van de arbeidstijd wordt aan het eigen bedrijf(je) besteed;
- D-grondgebruikers: rustende agrariërs en gepensioneerde niet-agrariërs met nog enig grondgebruik en/of anderszins telplichtig bij de Meitelling.

Men moet deze indeling voor deze sociaal-economische verkenning niet te letterlijk nemen. Dit geldt met name voor de activiteiten van de bedrijfshoofden van grote en zeer grote bedrijven. Grensgevallen tussen een indeling in B of C deden zich trouwens in dit gebied veel minder voor dan gebruikelijk. Wel is het zo dat in de A+B-groep een aantal bedrijfshoofden belangen hebben in andere ondernemingen, ten dele andere landbouwbedrijven en ten dele niet-agrarische ondernemingen.

2. Bedrijfstypen

De A+B-bedrijven zijn onderscheiden in twee hoofdbedrijfstypen, nl.:
landbouwbedrijven;
tuindersbedrijven.

Voor deze indeling hoefden geen criteria te worden vastgesteld. Grensgevallen deden zich niet voor. De landbouwbedrijven zijn verder ingedeeld in bedrijfstypen, namelijk in:

- (akker)bouwbedrijven;
- gemengde bedrijven;
- (melk)veebedrijven.

Criteria hierbij waren het percentage grasland van de totale bedrijfsoppervlakte en het percentage sbe voor de graslandbezetting (met rundvee) van het totale aantal sbe. Op de bouwbedrijven bestaat minder dan een derde van de bedrijfsoppervlakte uit grasland en/of komt minder dan een derde van het aantal sbe voor rekening van de graslandbezetting met rundvee. Op de gemengde bedrijven schommelen deze verhoudingen, of minstens één van beide, tussen een derde en twee derde. Op de veebedrijven bestaat minstens twee derde van de bedrijfsoppervlakte uit grasland en/of komt minstens twee derde van het aantal sbe voor rekening van de graslandbezetting met rundvee.

Onderverdeling van de gewassen in 1965 en 1970

		Akkerbouwgewassen. 1)																	
ha		% granen		% aardap-pelen		% suiker-bieten		totaal		peul- vruchten		% overige gewassen							
		'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	'65	'70	olieh. en vezel-gewassen	land-bouw-zaden	voeder-gewassen	tuinbouw-gewassen				
< 20 ha	364	180	61	48	6	13	13	18	20	21	3	1	2	4	2	4	6	7	12
20 - 30 ha	1 277	866	65	63	8	13	10	13	17	11	1	1	5	1	6	3	1	2	5
30 - 50 ha	4 634	4 081	65	61	8	14	8	14	19	11	2	1	6	3	6	2	4	1	4
50 - 70 ha	3 556	3 943	65	57	9	11	6	13	20	19	2	2	6	5	7	3	4	3	1
≥ 70 ha	1 962	2 630	66	59	6	12	6	11	22	18	2	2	7	5	7	2	6	4	0
Totaal	11 793	11 700	65	59	8	12	7	13	20	16	2	1	6	4	7	3	4	3	1
Bouwbedrijven	11 026	9 841	65	59	8	13	7	13	20	15	2	1	6	4	7	3	4	2	1
Gemengde bedr.	716	1 783	69	63	4	8	6	13	21	16	2	1	3	4	7	3	4	3	5
Veebedrijven	51	76	74	54	2	3	10	6	14	37	-	-	-	-	-	-	6	3	8
Uithuizen	4 846	4 753	66	60	9	13	8	15	17	12	3	1	5	4	5	1	3	2	1
Noordpolder	3 079	3 255	64	58	6	10	7	13	23	19	1	1	8	5	8	3	6	3	0
Z.moz. west	786	548	70	68	0	0	6	8	24	24	3	3	5	8	8	5	5	3	3
Z.moz. oost	1 918	1 955	66	63	6	10	7	12	21	15	2	1	8	4	7	3	2	2	2
Noord.mozafek	1 164	1 189	59	52	14	24	7	9	20	15	2	2	4	1	7	3	4	2	3

1) Inclusief de zogenaamde tuinbouwgewassen.

2) Inclusief erwten groen te oogsten.

3) Exclusief erwten groen te oogsten.

BIJLAGE 3

De mate waarin in 1970 akkerbouwgewassen op de bedrijven voorkwamen

Landbouwbedrijven met in het bouwplan	Percentage bedrijven				Gemiddeld areaal in ha per bedrijf waarop aanwezig			
	20/30 ha	30/50 ha	50/70 ha	≥ 70 ha	20/30 ha	30/50 ha	50/70 ha	≥ 70 ha
Wintertarwe	54	84	91	100	5,3	7,5	10,3	14,7
Zomertarwe	69	81	85	91	4,9	6,6	8,9	13,0
Wintergerst	29	25	27	38	2,2	3,3	4,7	6,5
Zomergerst	48	71	80	91	3,2	4,1	5,9	10,2
Haver	54	77	81	84	3,9	5,2	7,1	12,3
Groene erwten	2	7	8	16	2,0	1,9	2,3	3,4
Koolzaad	2	21	37	47	2,5	3,3	4,6	4,6
Karweizaad	-	4	8	13	-	2,8	3,2	3,7
Vlas	8	8	19	16	1,5	2,6	2,8	3,7
Pootaardappelen	21	41	37	41	6,1	6,1	7,6	15,6
Consumptieaardapp.	52	66	65	69	1,7	2,9	4,2	5,0
Suikerbieten	63	87	90	84	3,4	5,0	7,3	10,7
Voederbieten	21	22	24	9	0,3	0,4	0,6	0,4
Bietenzaad	13	19	30	25	1,8	2,3	3,4	4,7
Steklingen	10	11	22	28	0,2	0,3	0,4	0,5
Klaver	4	5	9	9	2,0	3,6	3,7	7,5
Luzerne	2	5	24	24	1,0	2,6	3,4	8,0
Graszaden	10	5	14	15	2,5	2,6	3,2	2,8
Overige z.g. akker- bouwgewassen	2	4	4	13	1,2	1,8	2,1	3,1
Z.g. tuinbouwgew.	27	45	61	63	2,0	2,9	5,4	8,0

BIJLAGE 4

Mutaties van het aantal bouwbedrijven naar bouwplantype

	Bouwbedrijven (A + B)						totaal
	naar bouwplantype 1)						
	1	2	3	4	5	6	
Aantal in 1965	21	22	76	62	24	77	282
Verdwenen	5	5	18	22	6	16	72
Over	16	17	58	40	18	61	210
In 1970: 2)							
1	10	5	13	7	2	4	
2	4	9	13	5	7	13	
3	2	3	16	9	5	7	
4	-	-	5	9	-	8	
5	-	-	11	4	4	9	
6	-	-	-	6	-	20	
"Omgezet" voor 1970	41	51	42	22	28	26	
Bijgekomen	4	1	-	-	-	1	6
Aantal in 1970	45	52	42	22	28	27	216

1) 1 : < 50% granen

2 : 50-70% granen en \geq 30% hakvruchten

3 : 50-70% granen en 15-30% hakvruchten

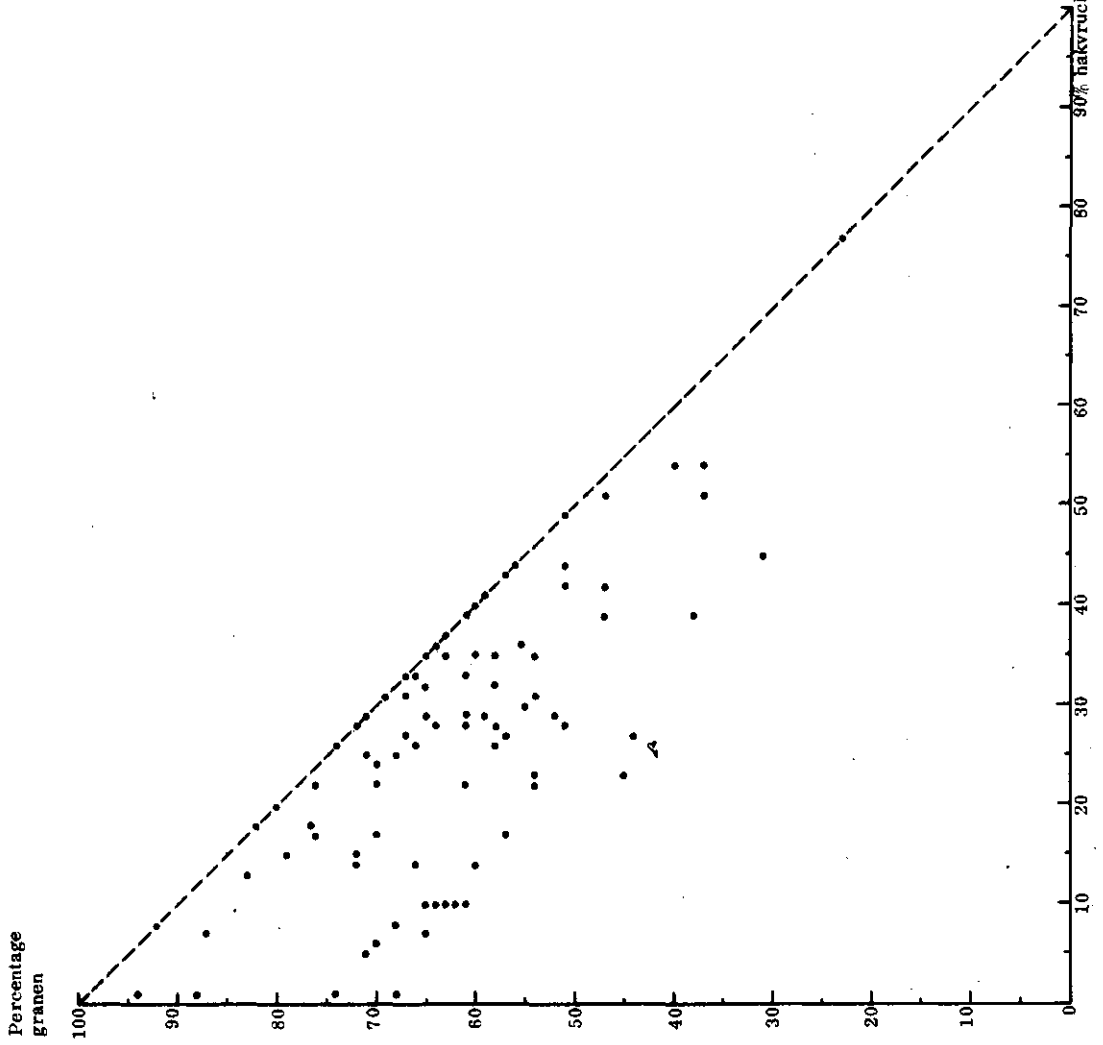
4 : 50-70% granen en < 15% hakvruchten

5 : \geq 70% granen en 15-30% hakvruchten

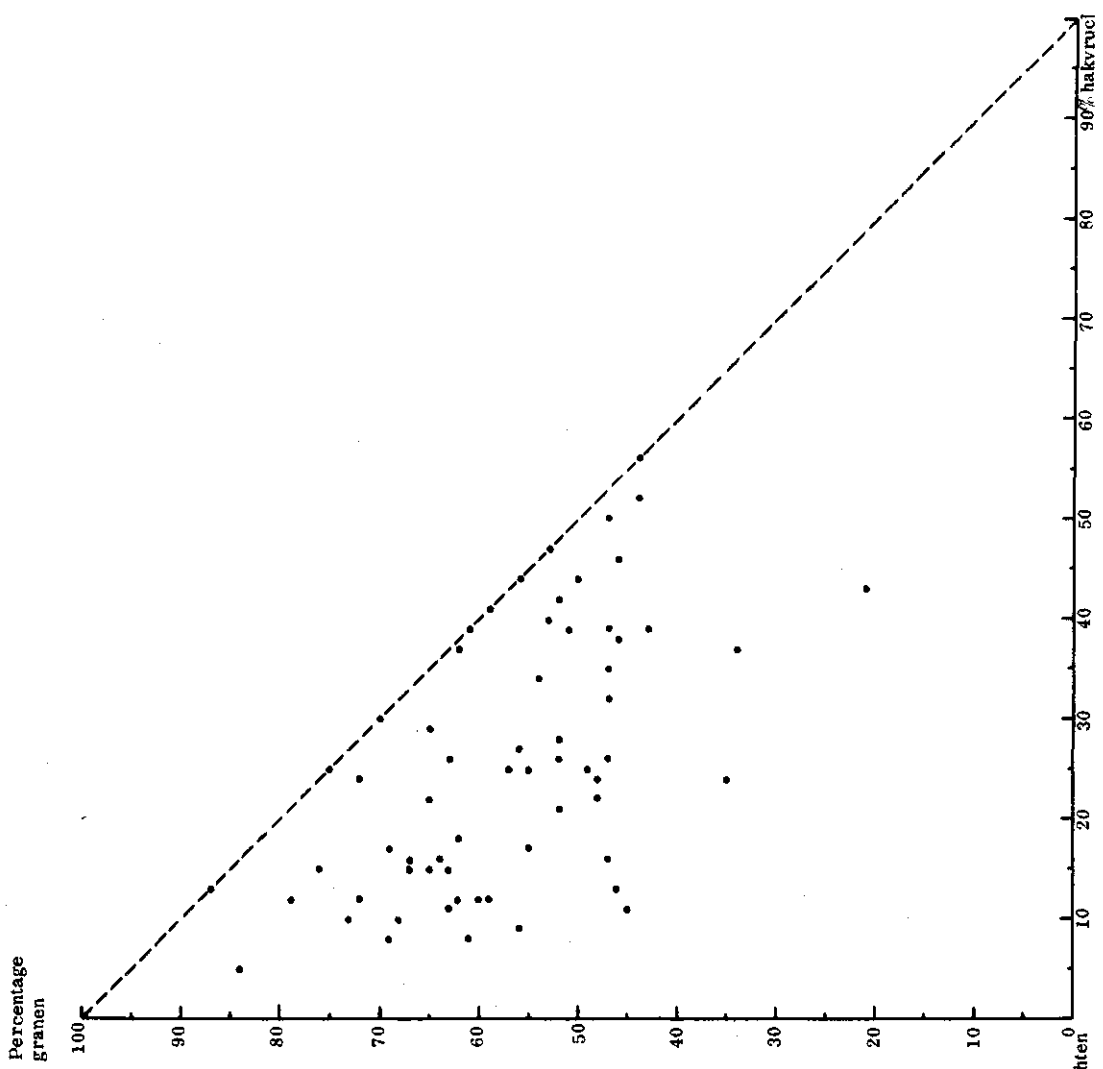
6 : \geq 70% granen en <15% hakvruchten.

2) Totaal per regel situatie in 1970, per kolom situatie in 1965, de omlijnde aantallen zijn dus niet van type veranderd.

Grafiek 1. Bouwbedrijven 1) van 30-50 ha in 1970

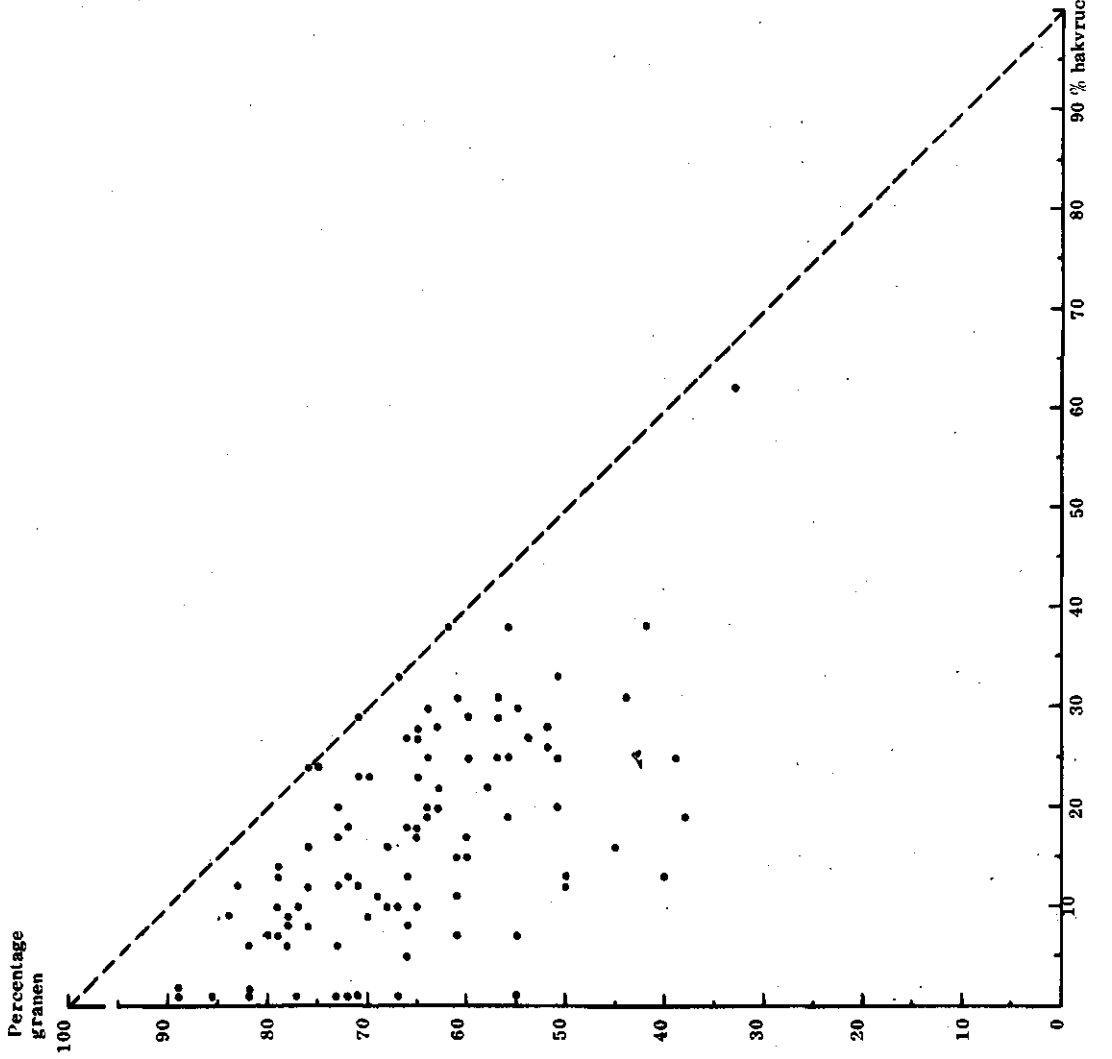
Bouwbedrijven 1) van 50-70 ha in 1970

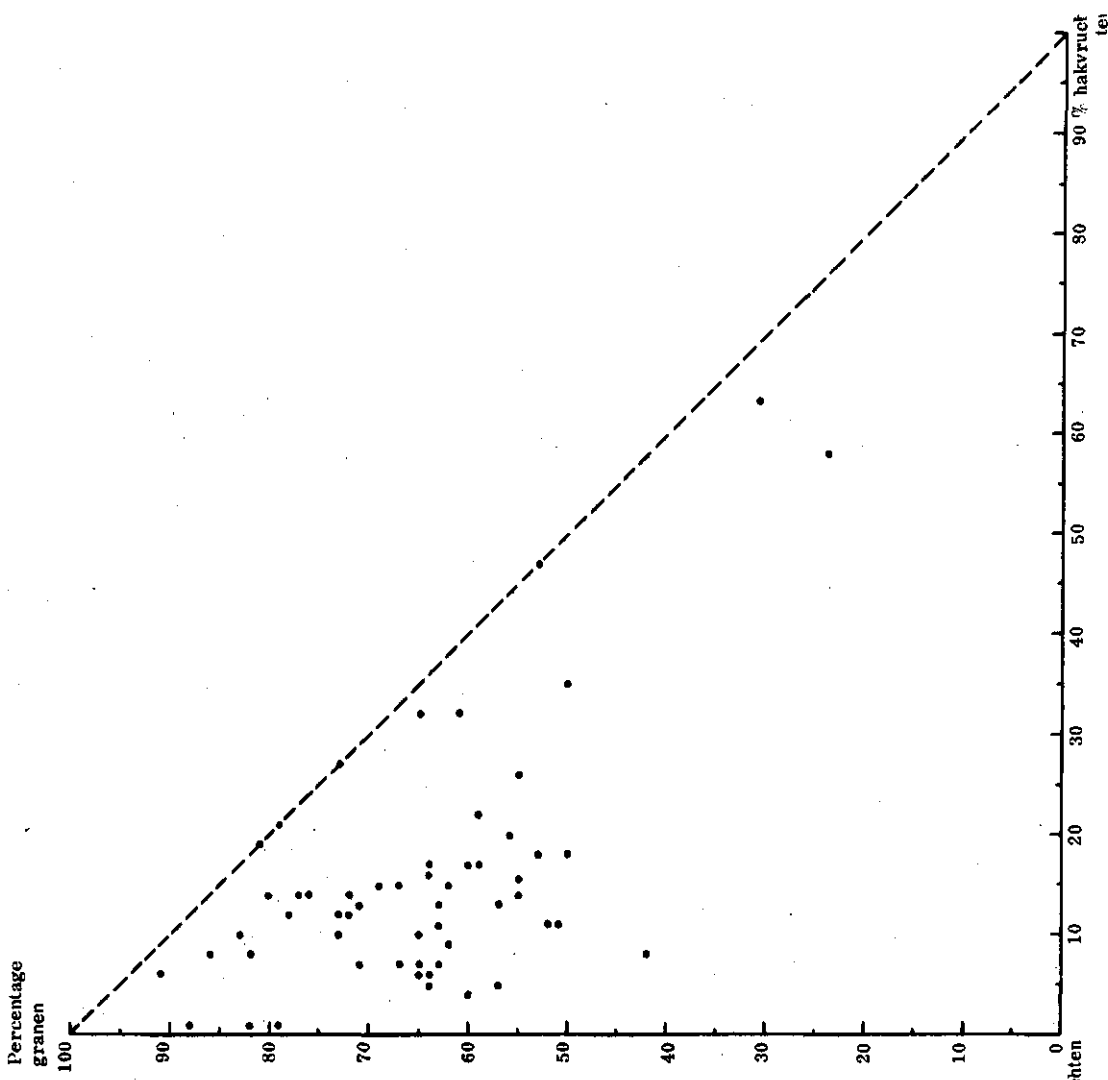
----- bedrijven zonder zgn. overige gewassen.

1) In beide jaren in de A+B groep als bouwbedrijf aanwezig.

Grafiek 1. Bouwbedrijven 1) van 30-50 ha in 1965

Bouwbedrijven 1) van 50-70 ha in 1965

----- bedrijven zonder zgn. overige gewassen.

1) In beide jaren in de A+B groep als bouwbedrijf aanwezig.

BIJLAGE 6

Areaal per man op bedrijven 50-70 ha naar vaste arbeidskern en bouwplantype

Bouwplantype 1)	Bouwbedrijven (A + B) 2) van 50-70 ha in 1970							
	< 3mans- bedrijf		3mans- bedrijf		≥ 4mans- bedrijf		alle bedrijven	
	aan- tal	ha per man	aan- tal	ha per man	aan- tal	ha per man	aan- tal	ha per man
1	5	28	10 (3)	19	4	13	19 (3)	18
2	4 (2)	27	2	15	4	13	10 (2)	17
3	7	26	8	17	2	} 12	17	19
4	4	25	3	18	1		8	20
5	2 (1)	} 27	2	} 18	-	.	4 (1)	22
6	2		3		-	.	5	20
Totaal	24 (3)	26	28 (3)	18	11	13	63 (6)	19

1) Zie verklaring bij bijlage 4.

2) Tussen haakjes: waarvan door niet-familieleden sedert 1965 overgenomen.

